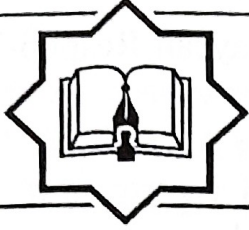

ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

№ 3
2005

**AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ**
ELMİ - METODİK JURNAL

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 3 (205) İyul-sentyabr 2005-ci il. 1954-cü ildən çıxır

Əziz oxucular!

Yarım əsrdən çoxdur ki, təhsilimizin, ana dilimiz və ədəbiyyatımızın daha da inkişaf etdirilməsinə xidmət göstərən "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalına 2006-cı il üçün abunə yazılışına başlanmışdır.

Xatırladıriq ki, jurnal həmişə olduğu kimi, ildə 4 dəfə çıxır. Abunə qiyməti aşağıdakı kimidir:

- İlliyi - 24000 (iyirmi dörd min) manat
4 m 80 qəp (dörd manat səksən qəpik)
Yarımilliyi - 12000 (on iki min) manat
2 m 40 qəp (iki manat qırx qəpik)
1 nüsxənin qiyməti - 6000 (altı min) manat
1 m 20 qəp (bir manat iyirmi qəpik)*

İndeksimiz dəyişməyib -1012

ABUNƏ YAZILMAQ İSTƏYƏNLƏR

aşağıdakı mətbuat yayımı müəssisələrinə müraciət edə bilərlər:

"Azərmətbuatyayımı" İB	- 440-10-35
"Qasid"	- 493-16-43
"Səma"	- 499-22-97
"Kaspi"	- 494-43-11
"Xpress-Elita"	- 461-14-37

Bu işdə redaksiyamızın əməkdaşları da sizə yardımçı ola bilərlər. Əlaqə telefonlarımız: 498-55-33; 493-06-09

ABUNƏ YAZILMAĞI UNUTMAYIN

Bu sayımızda:

Dövlətimizin atributları

Ə. Quliyev - "Azərbaycan marşı" - Azərbaycan Respublikasının dövlət himnidir.... 3

Dilimiz - sərvətimiz

G. Əhmədova - Ana dilimiz radio efirimizdə. 15

Təhsil islahatı həyata keçirilir: metodika və iş təcrübəsi

E. Əhmədova - "Sözün tərkibi və sözün quruluşca növləri" anlayışlarının fərqləndirilməsi 17

E. Maqsudov - Azərbaycan dilində işlənən bəzi qeyri-məhsuldar şəkilçilər haqqında düşüncələr. . . . 24

B. Aslanov - "Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu" barədə bəzi qeydlər. 27

Z. Mustafayeva - Ədəbiyyat təlimində müstəqil təhlil bacarığının formalaşdırılması. 31

İ. Babayev, S. Nəcəfova - Azərbaycan dili dərslərində texniki mətnlərin və terminlərin mənimsədilməsi metodikası. . . 34

R. Qədimova - Milli ədəbi dilin cənub qolu 37

T. Abasova - Şagirdlərimə mədəni danışmağı necə öyrədirəm. 42

Nəzəri qeydlər

Ş. Məmmədov - Aforistik janrlar: atalar sözləri 45

A. Həsənov - Firidun bəy Köçərli ana dili haqqında 48

Redaksiyanın poçtundan

K. Əhmədov - Əməkdar müəllim 51

Müəllim soruşur

A. Məmmədov - Suallara cavab 52

Təhsil islahatı həyata keçirilir: məsləhət

Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dilindən proqram materiallarının təxmini planlaşdırılması . 57

Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfində ədəbiyyat fənnindən proqram materiallarının planlaşdırılması 67

**“AZƏRBAYCAN MARŞI” – AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASININ DÖVLƏT HİMNİDİR**

Əsgər QULİYEV,
Təhsil Nazirliyinin baş məsləhətçisi,
filologiya elmləri namizədi, dosent

“Azərbaycanın gözəl himni var... Bunun müəllifi bizim böyük bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovdur. Himnimizin sözlərini böyük şairimiz Əhməd Cavad yazıbdır. Onun musiqisi də çox gözəldir, sözləri də çox mənalıdır, gözəldir”.

Heydər ƏLİYEV

Dövlət himni Azərbaycan Respublikasının əsas dövlətçilik atributlarından biri olub, dövlət müstəqilliyinin və ölkə vətəndaşlarının milli birliyinin müqəddəs rəmzidir. Hər bir müstəqil dövlətdə olduğu kimi, Azərbaycanın da dövlət müstəqilliyini və milli birliyini əks etdirən **milli marşı - dövlət himni vardır. Dövlət himni dövlət müstəqilliyinin musiqi və sözlə ifadə edilən müqəddəs simvolu, rəmzi, atributu olaraq milli və dövlət bayramlarında, tarixi günlərdə, rəsmi mərasimlərdə, beynəlxalq tədbirlərdə, təhsil müəssisələrində və qanunvericiliklə müəyyən edilən digər hallarda həmişə ayaqüstə, böyük coşqu ilə, milli qürurla oxunur və dinlənir ki, bununla da millətə, dövlətə, Vətənə, ölkəyə olan dərin hörmət və ehtiram ifadə edilir.** Hər bir ölkə vətəndaşı milli marşı- dövlət himnini vətənpərvərlik hissləri ilə, millət sevgisi, Vətən duyğusu, əsil vətəndaş sayqısı ilə oxumalı və ya dinləməlidir. Çünki bütün dövlət rəmzlərinə, dövlətçilik atributlarına, o sıradan, dövlət himninə dərin hörmət və məhəbbətlə yanaşmaq, himnin səslənməsindən iftixar hissi keçirmək hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının Konstitusiyaya ilə müəyyənleşən vəzifəsi, hər bir azərbaycanlının milli borcudur...

Dövlətçiliyə və simvolikaya dair elmi ədəbiyyatda bu atributdan, adətən, **“milli marş”, “milli himn”, “dövlət himni”** adları (terminləri) altında bəhs edilsə də, əslində hər üç istilahdan mahiyyətə eyni məna və funksiyada istifadə olunur. Məzmun və mahiyyəti, məna və funksiyasının əhəmiyyətliliyi baxımından **himn həmişə milli bayraqa - dövlət bayrağı ilə bərabər tutulur.** Bu funksional yaxınlıq, dövlətçilik baxımından müqəddəslik və önəmliliyinə görə **milli himn - dövlət himni obrazlı şəkildə dövlətin, millətin, ölkənin musiqi bayrağı** adlandırılır. Dövlət himni çalınarkən paralel olaraq mütləq dövlət bayrağı da qaldırılmalıdır. Maraqlıdır ki, dünyanın bir çox ölkələrində əsas dövlət rəmzləri məhz **təkcə bayraq və himndən** ibarətdir...

Azərbaycan dilində “milli himn”, “dövlət himni” anlayışları artıq sabitləşsə də, tarixən “milli marş” terminindən də istifadə edilmişdir. “Marş” sözü fars mənşəli olub, dilimizdə “əsgərlikdə yürüş üçün verilən əmr”, “dövlət tərəfindən qəbul edilmiş və milləti, dövləti təmsil etmək üçün hazırlanmış musiqi əsəri, nəğmə” (Məsələn, Azərbaycan Respublikasının dövlət himni “Azərbaycan marşı”, Türkiyə Cümhuriyyətinin dövlət himni “İstiqlal marşı” kimi), yaxud “əsgəri xidmətdə istifadə olunan musiqi əsəri, nəğmə” (Məsələn, “Azərbaycan əsgəri” marşı və digər bu tipli hərbi marşlar kimi) anlamlarında işlədilir.

Müasir Azərbaycan dilində “dövlət müstəqilliyi və milli birlik simvolu” anlamında daha çox rəsmi dövlətçilik termini kimi formalaşmış “**himn**” sözü yunanca “**humnos**”dan olub, ilkin mənada qədim Yunanıstanda “Allahların və qəhrəmanların şərəfinə qoşulub oxunan təntənəli nəğmələri”, XIX əsrə kimi isə Avropa ölkələrində “dini nəğmə və mahnıları” bildirmək üçün işlədilir...

Müasir dövrdə “**himn**” sözü beynəlxalq dövlətçilik terminologiyasında “**dövlət tərəfindən qəbul edilən, milli müstəqillik və milli birlik rəmzi olan təntənəli musiqi əsəri, nəğmə, marş**” mənasında sabitləşmişdir. Həmin termindən Azərbaycan dilində də eyni məna və funksiyada istifadə edilməkdədir.

Himnin bir dövlət və milli istiqlal simvolu kimi mənşəyi ümumtürk, o cümlədən, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində qədimliyi ilə seçilir. Türk mifoloji düşüncəsinə, əski türk dövlətçilik ənənəsinə görə, **bayraq və təbil** (“əsgəri musiqi” anlamında) dövlət və istiqlalın ən müqəddəs rəmzlərindən sayılırdı. Bu günkü anlamda himni əvəz edən tarixi **təbil** (“əsgəri musiqi”) müəyyən günlərdə və yerlərdə yalnız hökmdarın icazəsi və qərarı ilə çalınırdı. Türk dünyasının ən uzunömürlü dövləti olmuş Osmanlı İmperatorluğunda (1300-1923) dövlətin əsgəri musiqisi əvvəllər “**mehtərxaneyi - humayun**” (“imperatorluğun, hökmdarın əsgəri musiqisi”), sonralar isə “**musiqiyi - humayun**” (“dövlət musiqisi”) adlanırdı. Çox maraqlıdır ki, dövlət musiqisi-təbil çalınarkən, hökmdar istisna olmaqla hamının onu ayaqüstə dinləməsi bir qanun idi. Hətta Sultan II Mehmet Fatehə kimi bütün Osmanlı padşahları da təbil çalınarkən ayaqüstə durmalı idilər. Bu qayda İstanbul (1453) Fatehi Sultan II Mehmet tərəfindən ortadan qaldırıldı. Araşdırmalar göstərir ki, təbil çalınması prosesi bütün əlamətlərinə görə müasir **dövlət himninə - milli istiqlal marşına - milli marşa - milli himnə** uyğun gəlir. Dövlətçilik tarixi baxımından bu fakt da maraqlıdır ki, Türkiyə tarixindən yazan tarixçilər Osmanlı İmperatorluğunun başlanğıcını, adətən, Böyük Səlcuq imperatoru tərəfindən Osmanlı dövlətinin əsasını qoyan Sultan I Osman Qaziyə dövlət və istiqlal rəmzi olan bayraq və təbil göndərildiyi. 1300-cü ildən hesablayırlar. Çünki qədim türk dövlətçilik ənənəsinə və milli mifoloji düşüncəsinə görə **bayraq və təbil** (“dövlət musiqisi”, “əsgəri musiqi”) dövləti, hökmdarı, milləti təmsil etdiyi üçün müqəddəs sayılırdı. Bu ənənə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində də mövcud olmuşdur. Təkcə bunu demək kifayət edər ki, Azərbaycan Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin sarayında dövlət musiqisini icra edən təbilçilər dəstəsinin 98 nəfər ən məşhur musiqiçidən təşkil edildiyini tarixi qaynaqlar da təsdiqləməkdədir.

Bu nümunələr göstərir ki, **dövlət himninin - milli marşın- milli himnin** mənşəyi və tarixi təkamülünün əsasını təşkil edən qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrimiz olub. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq müasir anlamda, Avropa tipli dövlət himninin formalaşması prosesi məhz həmin milli dövlətçilik ənənələri və ümumbəşəri dəyərlər əsasında baş verib. Tarixi reallıq

dır ki, Azərbaycanda XIX əsrin II yarısından başlayan və XX əsrin əvvəllərində geniş vüsət alan milli maarifçilik və azadlıq hərəkatı milli dirçəlişdə, milli oyanışda, milli birlik və dövlətçilik təfəkkürünün formalaşmasında, unudurulmuş bir çox milli- mənəvi dəyərlərin yenidən bərpasında, nəhayət, müstəqil dövlətin yaradılmasında əvəzsiz rol oynadı. O dövrün mütəfəkkir insanları xalqın milli birliyinin təşəkkülündə mühüm rol oynayan milli marşlara, milləti birliyə səsləyən, millətin ruhunu yüksəldən milli nəğmələrə üstünlük verir, onların yaradılmasını zəruri sayırdılar.

Bu baxımdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından bir qədər əvvəl, 1917- ci il dekabrın 17- də görkəmli yazıçı və ictimai xadim Yusif Vəzir Cəmənəzəminlinin "Açıq söz" qəzetində çap etdirdiyi "Zəruri məsələlər" adlı yazısı və həmin məqaləyə cavab olaraq dahi Üzeyir Hacıbəyovun qəzetin 22 dekabr 1917-ci il tarixli sayında dərc olunmuş "Milli marş" adlı çox qiymətli məqaləsi diqqəti cəlb edir (Bu haqda ətraflı bax: A. Bayramoğlu. Yusif Vəzir Cəmənəzəminlinin çağırışına Üzeyir bəyin cavabı, yaxud "Milli marş" haqqında - "Ədəbiyyat qəzeti", 24.09.1999).

Yusif Vəzir milli azadlıq və istiqlal mübarizəsində xalqın vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq duyğularını yüksəldən, onu istiqlala, müstəqilliyə, azadlığa səsləyən milli marşlara olan böyük ehtiyacdən danışarkən "Zəruri məsələlər" adlı məqaləsinin "Milli şərqi" bölümündə yazırdı: "Hər bir millətin özünəməxsus bir milli nəğməsi var. O nəğmə oxunduqda millət fərdlərinin ruhu ucalır. Mübarizə edib öz xalqını mühafizə etmək xahişi artır. Bizinsə bu nəğməmiz yoxdur. Odur ki, milli sərxoşluğumuz və nəşəmiz (milli coşqunluq - Ə.Q) də yoxdur. Düşməni yıxmaq üçün də milli sərxoşluq lazımdır".

Azərbaycan xalqını milli birliyə, Vətənin və millətin taleyi üçün mübarizəyə səsləyən Yusif Vəzir milli marşların yaradılması vəzifəsinin şairlərin, ilk növbədə bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun üzərinə düşdüyünü xüsusi vurğulayaraq fikrinə belə yekun vururdu: "Bizə milli şərqi (milli himn-Ə.Q) lazımdır. Bu da bu saatin məsələsidir. Milli şərqi bizim yatmış milli hisslərimizi oyadar. Bu şərtlə ki, məzmunu və havası ayıq olsun, oxunduqda "Segah" kimi ruhumuzu boşaltmasın. Milli şərqi əmələ gətirmək üçün şairlərimiz və musiqişünasımız Üzeyir bəy Hacıbəyov cənaqları çalışmalıdırlar".

Yusif Vəzir qaldırdığı millət üçün bu taleyüklü məsələ - milli marş yaratmaq ideyası dahi Üzeyir Hacıbəyovun diqqətini cəlb edir və ona dərhal cavab verir. Üzeyir bəy "Milli marş" adlı cavab məqaləsində yazırdı: "Möh-tərəm "Açıq söz"ün keçən nömrəsində Yusif Vəzirov əfəndi "Milli şərqi" lüzumunda bəhslə əzcümlə mənə dəxi müraciət etmişdi. Əlbəttə, hər bir millətin milli marşları və himnləri vardır və bu növ nəğmələrin həyatimilliyə üzərindəki gözəl təsirləri sübut edilmiş bir həqiqətdir. Baxuz, bu zamanda bizim dəxi buna böyük ehtiyacımız vardır. Milli bir qəsidə (himnə "qəsidə" desək, "şərqi" sözündən daha düz olar) yazmaq haqqında mən bir müddətdir ki, çalışıram. Hələlik bir milli marş yazmışam ki, sözlərini burada dərc etməyi lüzumsuz bilmədim".

Üzeyir Hacıbəyovun hələ 1917-ci ilin sonlarında sözlərini yazdığı və musiqisini bəstələdiyi, həmin il dekabrın 23-də, böyük mesenat H.Z.Tağıyevin teatrında özünün məşhur "O olmasın, bu olsun" əsərinin tamaşasından əvvəl orkestr tərəfindən ifa edilmiş "Milli marş"ın, sonralar elmi ədəbiyyatda "Azərbaycan milli marşı" adı ilə tanınan həmin marşın dövlət himnimizlə bağlı bəzi məqamların aydınlaşdırılmasında görəkli olacağını nəzərə alaraq onun tam mətnini burada veririk:

MİLLİ MARŞ

Vurulur meydanda sənc, dəf,(2)
Düzülün əsgərlər səfbəsəf!
Yürüyün şövlə düşməne tərəf,
Biliniz cəngizdir bizə səlof!

Giriniz meydana sanki şir,
Əlinizdə şəmşir ilə tir,
Dilinizdə olsun bu zikr,
Ya Allah, ya Allah, ya Allah,

Hüvə-kəbir!

Çingizləri, Teymurları,
Gəl yada sal o ərleri,
Kim, ol zaman, türk hökəmrən,
Türkə müti nəsf- cahan,
İmdi görürük nə zillət,
Çökü bu millət...

Yığılın, övladi- Çingizin!
Sürünün bu qeyrə dizin- dizin...
Bu qədər bir torpaq hər sizin
Görürük hər yanda türk izin!

Giriniz meydana sanki şir,
Əlinizdə şəmşir ilə tir,
Dilinizdə olsun bu zikr,
Ya Allah, ya Allah, ya Allah,

Məva-Kəbir!

Marşın məzmunundan aydın olur ki, şərəfli və ulu keçmiş olan türklərin, o sıradan, Azərbaycan türkünün XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində düşdüyü ağır vəziyyətdən söz açan dahi Üzeyir bəy xoşbəxt gələcək, milli azadlıq üçün milləti birliyə, tarixi keçmişindən ibrət almağa, kökə qayıtmağa, əsarətə, köləliyə qarşı mübarizəyə səsləyir... Böyük bəstəkar "Milli marş"dakı sözlərin, şəriyyətin vəzn baxımından "düzgün olmaması" səbəblərini də açıqlamağı unutmayıdır: "Qədim Yevropada (Avropada - Ə.Q) və bu gün bizlərdə musiqinin vəzn şerinin vəzninə tabe olur. Halbuki bu gün Yevropada musiqiyə xüsusi bir vəzn verilib, şeri ona tabe edirlər. Bunun izahı ehtiyacı vardır ki, ancaq indi maqamı deyildir. Onu demək istəyirəm ki, həmin sözlərin vəzn musiqisinə tabedir".

Deməli, dahi bəstəkar "Milli marş"ın sözlərinin, şəriyyətinin musiqinin vəzninə tabe edilməsi, bu əsasda milli himn-milli marş yaradılması sahəsində Avropa musiqişünaslığında sabitləşmiş yeniliyin Azərbaycan musiqi sənətində də istifadəsinin zəruriliyi barədə məlumat verməklə dinləyicidə yarana biləcək çətinliyin qarşısını irəlicədən almaq məqsədi güdüdü. Aşağıda görə-cəyimiz kimi, dövlət himni kimi istifadə etdiyimiz bu günkü "Azərbaycan marşı"nın da şəriyyəti musiqi vəzninə, ahənginə tabedir...

Lakin bir maqamı da yada salmaq yerinə düşərdi ki, Üzeyir bəyin "Milli marş"ına "Açıq söz" qəzetinin redaksiya qeydində deyilirdi: "Bu marş, əlbəttə ki, teatrda bir nümunə kibi çalınub oxunacaq. Yoxsa rəsmi qəbul edilmiş bir nəğmə (milli marş- Ə.Q) kimi daha tələqqi olunmayacaqdır.

Bu ancaq səlahiyyətli bir müəssisəyi- millinin (Milli Məclisin-Ə.Q) təsdiqi ilə hasil ola bilər!"

Araşdırmalar göstərir ki, bu marş rəsmi şəkildə təsdiq olunmasa da, Ü.Hacıbəyov milli marş-himn yaratmaq yolundakı yaradıcılıq axtarışlarına hələ 1917-ci ilin sonlarından başlamış, bu istiqamətdə böyük fəaliyyətini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dövründə də davam etdirmişdi...

AXC hökuməti tərəfindən digər dövlətçilik atributları ilə yanaşı, dövlət himninin yaradılması sahəsində də müəyyən addımlar atılmış, müvafiq qərarlar qəbul edilmiş, müsabiqələr keçirilmiş, dövlət himninin layihəsi 1919-20-ci illərdə hazırlanmışsa da, o dövrün tarixi-siyasi hadisələri onun qanunvericilik səviyyəsində qəbuluna imkan verməmişdi. Belə ki, AXC hökumətinin rəsmi orqanı olan "Azərbaycan" qəzetinin (rusca) 14 noyabr 1919-cu il tarixli sayında Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən milli himnin və dövlət gerbinin hazırlanması barədə hökumətə rəsmi təklifin təqdim edildiyi xəbər verilir. Məlumatda o da bildirilir ki, Xalq Maarif Nazirliyi himnin yaradılması üçün müsabiqə elan edilməsini, himn layihələrinin müsabiqə komissiyasına 1920-ci il fevralın 1-nədək təqdim olunmasını, ən yaxşı himnə görə isə 15 min rubl miqdarında mükafat verilməsini məqsəduyğun hesab edirdi.

Nazirlər Şurası həmin təklifə baxaraq 1920-ci il yanvarın 30-da "Azərbaycan Respublikasının milli himni, dövlət gerbi və möhürü, hərbi ordenlərinin layihələrinin hazırlanması haqqında" qərar qəbul etdi. Hökumətin qərarına əsasən milli himnin, dövlət gerbi və möhürünün hazırlanması üzrə müsabiqə elan edilməsi Xalq Maarif Nazirliyinə, hərbi ordenlər üzrə işin təşkili isə Hərbi Nazirliyə həvalə edilmişdi. Həmin qərarla milli himnin yaradılması üzrə müsabiqə qalibinə 50 min rubl vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulmuşdu. Bu qərarı əsas tutaraq Xalq Maarif Nazirliyi 1920-ci il fevralın 19-da "Azərbaycan" qəzetində (19.02.1920, № 33, rusca) milli himn, dövlət gerbi və möhürünün hazırlanması məqsədilə müsabiqə elan etdi. Müsabiqənin şərtlərinə görə milli himnin layihəsi (eləcə də, dövlət gerbi və möhürünün) bağlı konvertdə, həmçinin təqdim edilən layihənin əsasını təşkil edən tarixi, milli- mənəvi, siyasi amilləri geniş şərh etməklə 1920-ci il mayın 1-nədək Xalq Maarif Nazirliyinin dəftərxanasına təqdim edilməli idi. Bu atributların Azərbaycan İstiqlalının ikinci ildönümündə (28 may 1920-ci il) qanunvericilik səviyyəsində qəbul edilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin 27 aprel 1920-ci il tarixində baş verən rus - bolşevik hərbi istilası nəticəsində milli hökumətin devrilməsi və süqutu bu ideyaların gerçəkləşməsinə imkan vermədi...

Yeri gəlmişkən, bir tarixi faktı burada xatırlatmaq ki, Üzeyir Hacıbəyovun nə 1917-ci ilin sonlarında yaratdığı "Milli marşı"nın (müasir ədəbiyyatda daha çox "Azərbaycan milli marşı" kimi tanınır), nə də 1919-cu ildə bəstələdiyi "Azərbaycan marşı"nın (Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət himni) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin milli himn yaratmağa dair 1920-ci ilin fevralında elan etdiyi dövlət müsabiqəsinə təqdim olunub - olunmaması ilə bağlı heç bir rəsmi sənəd hələlik rast gəlinməmişdir. Lakin tarixi reallıq belədir ki, hər iki marş Milli Hökumət dövründə Azərbaycan ictimaiyyətinə tanış olub. Cümhuriyyət dövründə "Milli marş"ın Üzeyir Hacıbəyovun teatr tamaşalarında həmişə tamaşadan əvvəl orkestrin ifasında səslənməsinə dair kifayət qədər faktlar mövcuddur. Məsələn, "Azərbaycan" qəzetinin 4 aprel 1919-cu il tarixli sayında həmin marşla bağlı deyilir: "...Müdiriyyətin əzasından məşhur musiqişünas və mərifət bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin şəərəfinə "Arşın mal alan" oynanacaqdır. Tamaşa başlamazdan qabaq Üzeyir bəyin təzə düzəltmiş olduğu "Azərbaycan milli

marşı" (Burada söhbət ilk dəfə 1917- ci ilin dekabrın 23- də "O olmasın, bu olsun" tamaşasından qabaq ifa edilmiş "Milli marş"dan gedir- Ə.Q) çalınacaqdır".

Üzeyir Hacıbəyovun ikinci marşına- "Azərbaycan marşı"na gəldikdə deməli ki, bu əsərin Cümhuriyyət dövründə (1919-cu ilin sonu-1920- ci ilin əvvəllərində) hərbi məktəblərdə əsgəri marş kimi səsləndiyinə dair məlumatlar da vardır.

"Milli marş" və "Azərbaycan marşı"na ikinci həyat vermiş görkəmli türk musiqişünası Etem Üngörün "Türk marşları" (Ankara, 1966) əsərində verdiyi məlumata görə, hər iki marş Cümhuriyyət dövründə hərbi məktəblərdə əsgəri marş kimi öyrədilmiş... Bu fikri 1991- ci ildə 82 yaşlı olmuş Rüstəm Hüseynovun indiki himnimiz qəbul edilməzdən xeyli əvvəl çap olunmuş xatirələrindəki aşağıdakı məqamlar da təsdiqləməkdədir: "İndiki kimi yadımdadır. lərindəki aşağıdakı məqamlar da təsdiqləməkdədir: "İndiki kimi yadımdadır. Bakkomunanın (Bakı Xalq Komissarları Soveti hökuməti - Ə.Q) dövrü çox achiq idi. Amma Cümhuriyyət zamanında bolluq oldu. O vaxt mən yetimlər evində yaşayırdım, "nıssko- tatarskoe" məktəbində oxuyurdum. Milli ordunun kadet korpusu bizim yaşadığımız yerin yaxınlığında - indiki 134 nömrəli məktəbin binasında yerləşirdi. Əsgərlər həmişə o binada bu mahnını oxuyurdular:

Azərbaycan. Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadirikiz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa...

Biz də o əsgərləri yamslaymış kimi sıraya düzülüb onlar kimi oxumağa başlaydıq. Bolşeviklər gələndən sonra hər şey yığışdırıldı" (Bax: N.Yaqublu. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 1991. s.140).

Araşdırmalar göstərir ki, "Azərbaycan marşı"nın sözləri ilk dəfə 1919-cu ildə "Vətən marşı" adı ilə "Milli nəğmələr" kitabında hökumət mətbəəsində çap olunmuş, musiqisi isə ondan sonra bəstələnmişdir...

Lakin sovet dövründə Azərbaycanda bir çox milli-mənəvi dəyərlər kimi milli himni - milli marşı yaratmaq yolunda uğurlu addımlar olan Üzeyir Hacıbəyovun "Milli marş" və "Azərbaycan marşı" kimi tarixi əsərləri də tamamilə unuduruldu...

70 il haqqında bir söz deyilməyən və deyilməsi də yasaq edilən həmin marşlar barədə Azərbaycan ictimaiyyətinə ilk dəfə 1989- cu ildə bəstəkar Sərdar Fərəcovun "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində (14 iyul 1989) çap olunmuş "Üzeyir Hacıbəyovun iki marşı" adlı yazısı ilə məlumat verildi. Aydın oldu ki, hər iki marş - "Azərbaycan milli marşı" (ilk adı "Milli marş") və "Azərbaycan marşı" adı altında ilk dəfə olaraq görkəmli türk musiqişünası Etem Üngör tərəfindən "Türk marşları" kitabında çap edilib. Deməli, hər iki marşın bu günkü mövcudluğuna görə, biz, hər şeydən öncə, türk bəstəçisi və musiqişünası alimi Etem Üngörə minnətdar olmalıyıq.

Üzeyir bəyin həmin marşlarının türk musiqişünası Etem Üngörün əlinə necə düşməsinə, bu marşların Türkiyədə uzun müddət kimdə və harada saxlanmasına dair əlimizdə hələlik heç bir dəqiq məlumat və sənəd yoxdur. Çox maraqlıdır ki, həmin marşları ilk dəfə çap etdirən Etem Üngörün özü də bu haqda heç nə demir.

Hər halda bu bir həqiqətdir ki, Etem Üngör tərəfindən dahi Üzeyir bəyin ölümündən (1948) xeyli sonra (1966) Ankarada çap edilməsi ilə Azərbaycan

musiqi mədəniyyətinin iki nadir incisi, böyük bəstəkarın iki tarixi əsəri uzun ayrılıqdan sonra yenidən xalqına qaytarılmışdır. Bu da maraqlıdır ki, Xalq Cümhuriyyəti illərində Üzeyir bəy Türkiyədə də görkəmli musiqişünası kimi tanınırdı. Onun Birinci Dünya müharibəsi illərində Əhməd Cavadın "Çırpı- nırdın, Qara dəniz, Baxıb türkün bayrağına!..." şerinə 1918- ci ildə bəstələdiyi mahnı Türkiyədə o zaman da, indi də dillər əzbəridir...

Bizcə, Üzeyir bəyin hər iki marşının Türkiyəyə hansı vasitələrlə düşməsinə bu sahədəki qarşılıqlı əlaqələrin nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Sevindirici haldır ki, qısa müddətdə "Azərbaycan milli marşı"nın (yaxud "Milli marş"ın) ilkin klavir variantı mərhum professor Ramazan Xəlilov tərəfindən tapıldı. Bəstəkar Sərdar Fərəcov tərəfindən isə həmin marşın 4 səslə xor və böyük orkestr üçün yeni partiturası hazırlandı. Marş tezliklə ifa olundu və lentə yazılaraq xalqın milli - mənəvi dəyərlərindən biri kimi gələcək nəsillər üçün sənədləşdirildi (Bax: Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası, Bakı, 1996, s.124).

Digər marş - "Azərbaycan marşı" isə 1989-cu ildə tanınmış bəstəkar Aydın Əzimov tərəfindən böyük xor və simfonik orkestr üçün oranyeman edilərək lentə yazıldı, həmin ilin payızında 70 illik fasilədən sonra ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalqı qarşısında - Azadlıq meydanında, eləcə də, dövlət televiziyası və radiosunda səsləndirildi. Bundan sonra Azərbaycan mətbuatında, ictimai - siyasi dairələrdə "Azərbaycan marşı"nın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət himni olması haqda mülahizə və fərziyyələr ortaya çıxdı, həmin marşın müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət himni kimi qəbul edilməsinə dair təkliflər, çağırışlar səslənməyə başladı...

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyə qovuşduqdan (18.10.1991) sonra milli marşın - dövlət himninin hazırlanması və qəbulu ətrafında müxtəlif fikir və mülahizələr irəli sürülsə də, Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmış "Azərbaycan marşı"nın dövlət himni kimi təsdiqinə üstünlük verilməsi zorla unudurulmuş bir daha etirafı, onun milli himn yaradıcılığı yolundakı fədakar fəaliyyətinin məntiqi nəticəsi sayılmalıdır. Çünki Azərbaycan SSR-nin Dövlət himninin də müəllifi dahi Üzeyir Hacıbəyov idi. Bu himn 1991-ci ilin oktyabrından artıq ömrünü başa vurmuşdu. Müstəqil Azərbaycan üçün yeni himn qəbul edilməsi tarixi zərurətə çevrilmişdi. Həmin dövrdə yeni himn yaratmaq təşəbbüsləri olsa da, hamı belə bir tarixi həqiqəti qəbul etdi ki, Üzeyir Hacıbəyovun Xalq Cümhuriyyəti dövründə bəstələdiyi "Azərbaycan marşı" bu baxımdan əvəzənilməz sənət əsəridir. Həmin marşın himn kimi qəbulu qənaətinin doğruluğunu tarix və zaman təsdiqlədi. Çünki XX əsr Azərbaycan ictimai- siyasi və mədəniyyət tarixi sübut etmişdi ki, "Hacıbəyli Üzeyiri Azərbaycandan, Azərbaycan kultüründən və Azəri türk tarixindən kimsə ayıramaz. O milli Azərbaycan varlığının məsələləri (dayaqları - Ə.Q) arasında qalacaq ayrılmaz bir dəyərdir (M.Ə.Rəsulzadə)..."

Bu tarixi reallığı vaxtında qiymətləndirən Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti həmin marşı özünün iclasında geniş müzakirə etdi. Parlamentin 27 may 1992-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında" 142 sayılı Qanunu ilə musiqisi Üzeyir Hacıbəyovun, sözləri Əhməd Cavadın olan "Azərbaycan marşı" Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni kimi təsdiq edildi:

AZƏRBAYCAN MARŞI

Musiqisi Üzeyir Hacıbəyovun,
Sözləri Əhməd Cavadındır.

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadirik!

Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Mınlərlə can qurban oldu!
Sınən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər!
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət,
Sınəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə,
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

“Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə dövlət himninin yuxarıda verilən mətni ilə yanaşı, bəstəkar Aydın Əzimov tərəfindən oranyeman edilmiş misiqi mətni (klaviri) də təsdiq edildi. Azərbaycan Respublikasının Dövlət himnindən istifadə qaydaları “Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə” 2 mart 1993-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında Əsasnamə” ilə tənzimlənilir. Adı çəkilən Konstitusiyaya Qanunları və Əsasnamə ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni Azərbaycan dövlətinin, onun müstəqilliyinin və birliyinin müqəddəs rəmzi, dövlət himnində dərin ehtiram bəsləmək isə ölkənin hər bir vətəndaşının vətənpərvərlik borcu kimi təsbit olunmuşdur.

Belə bir həqiqəti də unutmamalıyıq ki, “Azərbaycan marşı” həm Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən milli marş kimi bəstələndikən, həm də müstəqil Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni kimi təsdiq edilərkən müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Tarixilik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən həmin dəyişiklikləri burada qeyd etməyi faydalı hesab edirik. Yuxarıda deyildiyi kimi, “Azərbaycan marşı”nın mətninin ilkin variantı 1919-cu ildə AXC hökumətinin mətbəəsində nəşr olunmuş “Milli nəğmələr” kitabında “Vətən marşı” adı ilə getmişdir. İlkin mətn belədir:

VƏTƏN MARŞI

Azərbaycan, Azərbaycan
Ey qəhrəman övladın Vətəni (2)
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız,
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadirik,
Üç rəngli bayrağınla məsud yaşa (2)

Binlərlə can qurban oldu,
Sınən hər bə meydan oldu.
Hüququn dərk edən əfrad,
Hərə bir qəhrəman oldu.

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər dəm can qurban.
Sənə bir çox məhəbbət,
Sınəmdə tutmuş məkan

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə,
Cümlə gənclər müştəqdir,
Şanlı Vətən!

Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən bu mətnin adı və məzmununda müəyyən dəyişikliklər aparılmışdır. Bəstəkar tərəfindən Xalq Cümhuriyyəti dövründə təkmilləşdirilmiş, misiqi bəstələnməmiş və bizzat Etem Üngörün “Türk marşları” kitabı vasitəsilə çatmış mətn aşağıdakı kimidir:

AZƏRBAYCAN MARŞI

Azərbaycan, Azərbaycan,
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni,
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız,
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadirik
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!

Mınlərlə can qurban oldu,
Sınən hər bə meydan oldu.
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu.

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər dəm can qurban
Sənə bir çox məhəbbət,
Sınəmdə tutmuş məkan

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə,
Cümlə gənclər müştəqdir.
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan, Azərbaycan!

Göründüyü kimi, Üzeyir Hacıbəyov, hər şeydən öncə, “Vətən marşı”nın adını dəyişdirərək “Azərbaycan marşı” qoymuş, ikinci misrada “Vətən” sözündən əvvəl “şanlı” epitetini əlavə etmiş, altıncı misrada “binlərlə” sözünü “mınlərlə” fonetik variantı ilə əvəz etmiş, “hüququn dərk edən əfrad” misrasını “hüququndan keçən əsgər” şəklində redaktə etmiş, nəhayət, mətnin sonuncu “Şanlı Vətən” ifadəsini 2 dəfə təkrarlamış və mətnə “Azərbaycan, Azərbaycan” sözlərini əlavə etmişdir. Bununla da şerin məzmunu daha da

zənginləşmiş, musiqilliyi və axıcılığı artmış, marşda Azərbaycançılıq - Vətəncilik məfkurəsi daha da qüvvətlənmiş, Azərbaycanın bütövlüyü, bölünməzliyi, birliyi, tamlığı ideyası özünün bitkin həllini tapmışdır...

"Azərbaycan marşı" müstəqil Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni kimi qəbul edilərkən (27.05.1992) Üzeyir Hacıbəyovun müvafiq düzəlişlər, əlavələr etdiyi və musiqi bəstələdiyi mətndə yenidən iki dəyişiklik edilmişdir.

Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

"Vətən marşı" və ya
"Azərbaycan marşı"nda (1919- cu il):

" ... Sən olasan gülüstan,
Sənə hər dəm can qurban
Sənə bir çox məhəbbət,
SİNƏMƏ TUTMUŞ MƏKAN..."

Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni -
"Azərbaycan marşı"nda (1992- ci il):

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban
Sənə min bir məhəbbət,
SİNƏMƏ TUTMUŞ MƏKAN..."

Deməli, "Azərbaycan marşı" himn kimi qəbul edilərkən mətnin on birinci və on ikinci misralarında "hər dəm" və "bir çox" ifadələri müvafiq olaraq "hər an" və "min bir" ifadələri ilə əvəz olunmuşdur ki, bu "düzəlişlər" məzmunu, mənanı qüvvətləndirməyə, ifadələri müasirləşdirməyə xidmət etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni - "Azərbaycan marşı" istər ideya-məzmun, istərsə də musiqisinin zənginliyi baxımından milli dövlətçilik ideologiyasının aparıcı amili olan Azərbaycançılığı, Vətənciliyi, Vətən sevgisini və vətənpərvərlik hissələrini, dövlət müstəqilliyini, gənclərdə Vətənə, millətə, dövlətə, dövlətçiliyə sədaqət ideyasını parlaq şəkildə əks etdirir. "Azərbaycan marşı"nın melodiyası sadə, yadda qalan olmaqla, məzmun baxımından coşqun və mübariz ruhludur. Yuxarıda deyildiyi kimi, bu milli marşda - dövlət himnində də əsərin şəriyyəti musiqi vəzninə tabe edildiyindən onun musiqisi səslənən kimi himnin sözləri sanki bulaq suyu kimi çağlayır. Onun əzəməti, coşqunluğu, mübariz ruhu da məhz musiqi ilə qəlblərə yol tapır, insanların qanını Vətən sevgisi, millət duyğusu ilə coşdurur, doğma Azərbaycanın birliyi, bütövlüyü, bölünməzliyi yolunda mübarizəyə səsləyir. Milli himn - "Azərbaycan marşı" səslənəndə insanda milli ruh yüksəlir, vətənpərvərlik, milli iftixar və qürur hissi coşub daşır...

"Azərbaycan marşı"nın dili, şübhəsiz, 1918-20-ci illərin ədəbi dil normalarını əks etdirir, onları təhlil edərkən məsələyə tarixilik baxımından yanaşılmalıdır. Mətdəki "hazırız", "qadiriş" ifadələri bəzilərinin düşündüyü kimi, Osmanlı (türk) ləhcəsinin təsiri olmayıb, dilimizin XX əsrin əvvəllərindəki qrammatik normalarından biridir. Himnin mətnində müasir dilimiz üçün anlaşılmaqda olmayan söz və ifadələr yox dərəcəyədədir. Mətdəki ərəb mənşəli "məsud" ("xoşbəxt") və "müştəq" ("ürəkdən bağlı", "həddən artıq istəklili", "qəlbən sevan") sözləri də dilimizdə çoxişlənilən lüğət vahidlərindəndir. Ümumiyyətlə, "Azərbaycan marşı" - dövlət himnimiz ideya

- məzmun baxımından müasirliyi, dünyəviliyi əks etdirməklə, dil- üslub cəhətdən məna dərinliyi, anlaşılıqlığı, sadəliyi ilə qəlbləri oxşayır, Azərbaycanın müstəqilliyini, əbədiyyatını təmin edəcək gənclərin milli vətənpərvərlik ruhunun yüksəlməsinə, onlarda Vətən və millət qayasının, müqəddəs Azərbaycan idealının - milli və dövlət mənafeyinin hər şeydən uca tutulmasına xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət himnindən istifadə qaydaları və mexanizmi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, yuxarıda adı çəkilən Qanunlar və "Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında Əsasnamə" ilə tənzimlənir.

"Əsasnaməyə" görə, Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni aşağıdakı hallarda və qaydalara uyğun ifa olunmalıdır:

-Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Milli Məclisin (Parlamentin) iclaslarına gələndə;

-Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sessiyaları başlananda və qurtaranda;

-Dövlət bayramlarına həsr olunmuş təntənəli yığıncaqların və iclasların açılışı və bağlanması zamanı;

-Hər gün Azərbaycan Respublikası milli televiziya və radio verilişlərinin əvvəlində və axırında;

-Azərbaycan xalqının və dövlətinin həyatında çox mühüm tarixi hadisələr münasibətilə, Azərbaycanın görkəmli siyasi, dövlət, hərbi xadimlərinin, milli qəhrəmanlarının, elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin şərəfinə abidələrin və lövhələrin açılışı zamanı;

-Dövlət və ictimai orqanlar, müəssisələr, idarələr və təşkilatlar tərəfindən keçirilən mərasimlər və digər təntənəli tədbirlər zamanı Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı qaldırılarkən;

-Azərbaycan Respublikasına rəsmi görüşə gələndə xarici ölkələrin dövlət və hökumət başçıları qarşılanarkən və yola salınarkən müvafiq ölkənin Dövlət himni ifa olunduqdan sonra;

-Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində Azərbaycan Respublikası Dövlət himni hökmən ifa olunduğu başqa hallar da nəzərdə tutula bilər;

-Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni orkestr, xor, orkestr- xor tərəfindən, yaxud başqa vokal üsulla və alətlər vasitəsilə ifa olunur. Bunun üçün səsyzama vasitələrindən də istifadə edilə bilər;

-Bütün hallarda Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni tam ifa olunur;

-Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni "Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında" Azərbaycan Respublikasının 1992-ci il 27 may tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş mətndə və musiqi redaksiyasına tam müvafiq surətdə ifa olunmalıdır;

-Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni ifa olunarkən oradakılar himni ayaq üstə dinləməli və ya oxumalıdır;

-Hərbi hissələrdə, hərbi gəmilərdə, daxili işlər və milli təhlükəsizlik orqanlarında Azərbaycan Respublikası Dövlət himninin ifa olunması, habelə himn ifa edilərkən hərbi qulluqçuların, daxili işlər və milli təhlükəsizlik orqanlarının sırası və rəis heyətinə aid şəxslərin əsgəri rəsm - təzim etməsi hərbi nizamnamələrlə və Azərbaycan Respublikasının müdafiə naziri, daxili işlər naziri və milli təhlükəsizlik naziri tərəfindən müəyyən edilən qaydalarla tənzimlənir;

-Azərbaycan Respublikası Dövlət himninin musiqisi və mətni "Əlifba" kitabının birinci səhifəsində (eləcə də, digər dərsliklərdə) dərc olunur.

-Ümumtəhsil məktəblərində, texniki peşə, orta ixtisas məktəblərində, ali məktəblərdə və başqa tədris müəssisələrində yeni dərs ilinin birinci dərsi Azərbaycan Respublikasının Dövlət himninin öyrənilməsinə və ifasına həsr edilir;

-Respublika və beynəlxalq idman yarışları keçirilərkən Azərbaycan Respublikası Dövlət himninin ifa olunması qaydası respublika və beynəlxalq idman təşkilatlarının mövcud praktikası nəzərə alınmaqla müəyyən edilir;

-Respublika idarələri və təşkilatları xarici dövlətlərin ərazisində təntənəli tədbirlər keçirərkən Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin müəyyən etdiyi qaydalara müvafiq surətdə, onların olduqları ölkənin praktikası və yerli adətləri nəzərə alınmaqla ifa edilir;

-Azərbaycan Respublikası Dövlət himninin daxili işlər və milli təhlükəsizlik orqanlarında, tədris müəssisələrində, idman yarışları zamanı, habelə Azərbaycan Respublikasının idarələri və təşkilatları tərəfindən xarici dövlətlərin ərazisində tədbirlər keçirilərkən ifa olunması qaydaları bu Əsasnamənin tələbləri əsas götürülməklə müəyyən edilir;

-Bu Əsasnamənin dəqiq yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək dövlət orqanlarının, müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların, siyasi partiyaların, ictimai birliklərin, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai qurumların rəhbərlərinə həvalə olunur.

Nəhayət, sonda Azərbaycan Respublikasının Dövlət himninin istifadə qaydaları ilə bağlı bir faktı da xatırlatmaq faydalı hesab edirik. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi "Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında Əsasnaməyə əlavələr edilməsi barədə" 7 mart 2000-ci il tarixli Qanunla mövcud Əsasnaməyə himnin mütləq ifa edilməli olduğu iki əlavə qaydama (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Milli Məclisin iclasına gəldiyi zaman və Milli Məclisin sessiyaları başlananda və qurtaranda himnin ifa olunması) da təsdiq etmişdir (Bax: "Azərbaycan" qəz. 08. 03. 2000, N-54).

P.S. Son zamanlar istər rəsmi, istər qeyri-rəsmi, istərsə də tədris nəşrlərində Azərbaycan Respublikasının Dövlət himninin söz və musiqi mətni mövcud qanunvericilik aktları ilə təsdiq edildiyi tarixi "Azərbaycan marşı" adı ilə deyil, adsız cap edilir. Sözsüz, bu qanun pozuntusu sayılır. Azərbaycan Respublikasının himnini yanlış olaraq adsız nəşr edənlərin diqqətinə çatdırmaq istərdik ki, Türkiyə Cümhuriyyətinin Dövlət himninin adı "İstiqlal marşı", Fransa Respublikasının isə "Marselliyoz"dur. Həmin dövlətlərdə çap edilən rəsmi və qeyri-rəsmi nəşrlərdə dövlət bayraqlarının şəkli ilə yanaşı, himnin mətnləri "İstiqlal marşı" və "Marselliyoz" adları altında verilir...

Bu yaxınlarda "Azərbaycan Respublikası Dövlət bayrağının istifadəsi qaydaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmiş, müvafiq Prezident Fərmanı ilə (08.06. 2004) tətbiqinə başlanmışdır. Çox istərdik ki, Dövlət himninin istifadəsi qaydaları haqqında da analogi Qanun qəbul ediləydi. İnənür ki, belə bir qanunvericilik aktının qəbulu Dövlət himninin istifadəsində rast gəlinən yanlışlıqların aradan qaldırılmasına kömək edərdi.

ANA DİLİMİZ RADIO EFİRİMİZDƏ

Günəl ƏHMƏDOVA,
Bakı Dövlət Universitetinin
jurnalistika fakültəsinin magistri

Azərbaycanın müasir radio məkanında doğma dilimizin qrammatik qaydalarına əməl olunması lazımı səviyyədə deyil. Bu, bilavasitə sırayı vətəndaşlar arasında qızgın müzakirələrə və bəzən dərin təəssüfə səbəb olan bir məsələdir. İnformasiyanın kütləvi yayılmasında öz operativliyi və əvəzsizliyi ilə seçilən radio, həm də nitqin geniş auditoriyaya ötürülməsində əvəzsiz texnoloji və psixoloji bir amildir. Radioda səslənən hər bir sözün, fikrin özünün ayrıca bir yükü var. Bu yükün gözəlliyi və zənginliyi onu sözləyənin bilik bazası və ya dünyagörüşündən birbaşa asılıdır.

Hələ ötən əsrin ortalarından artıq bütün dünyada FM dalğalarının geniş yayılmağa başlayan radiolar insanlara informasiya vermək yox, "beyni az yükləmək" prinsipi ilə işləyən, dinləyiciləri musiqi vasitəsilə dincəlməyə, qayğılardan uzaqlaşmağa, əylənməyə səsləyən bir yenilik olub. Bu o demək deyil ki, ABŞ-da çıxan ilk FM formatlı radiolarda aparıcılar olmayıb. Əlbəttə, olub. Lakin bu insanlar öz dillərini, tarixlərini, mədəniyyətlərini yüksək səviyyədə bilən, yüksək yumor hissənə

malik, çevik, hətta, belə demək olarsa, bir psixoloq olublar. Maraqlısı da odur ki, bu aparıcıların yaş həddi 40-dan aşağı olmayıb. Deməli, mikrofon önündə əyləşib, müəyyən bir vaxt çərçivəsində verilmiş efir vaxtından istifadə etmək hələ aparıcının Azərbaycan dilində səlis, savadlı, məntiqli danışması, hazırcavab olması demək deyil.

Əgər aparıcı o vaxtdan məharətlə istifadə edərək, öz nitqi ilə dinləyiciləri cəlb edə bilirsə, artıq burada onun sadaladığımız yuxarıdakı keyfiyyətlərə malik olduğu görünür.

Hər bir dildə olduğu kimi, bizim radioefir dilinin öz çatışmazlıqları var, həm də xeyli çoxdur. Dilimizi, sözün əsl mənasında, korlayan və onu eybəcərləşdirən, xüsusilə radio aparıcılarının dilində kök salmış yad sözlərdir. Burada belə bir sual doğur: "Bəs onda, Azərbaycan məkanında fəaliyyət göstərən kommersiya radiostansiyalarının aparıcıları üçün Azərbaycan dilinin normalarını kim öyrədir? Yoxsa onlar elə öz bilikləri ilə mikrofon arxasına keçirlər?"

Dünya təcrübəsi göstərir ki, ədəbi dilin radioda işlənilməsi

FM, yəni 90% musiqi və 10% informasiya formatında çalışan radiolar üçün elə də zəruri deyil. Ancaq bu, o demək deyil ki, gənc və təcrübəsiz aparıcılar, məcazi mənada desək, "öz biliklərini dinləyicilərə öyrədə bilirlər". Maraqlı, həm də paradoksal bir fakt: Azərbaycan məkanındakı radiolarda aparıcıların əksəriyyəti rus dillidir. İnsan poliqlot ola bilər. Ancaq uzun illər şüurumuzda dominantlıq etmiş bir dildən hələ də KİV-də, o cümlədən radioda geniş və qanunazidd şəkildə istifadə edilir. Konkret misallara üz tutaq. "Lider" 107 FM radiosunda axşamüstü aparıcılarından birinin ən çox üstünlük verdiyi sözlər: "bomba", "super", "krutoy", "yek" və s. Və ya "Space" 104 FM radiosunda aparıcının çox işlətdiyi sözlər: "vaxtınız xeyir", "filan müğənni efirimizi davam etdirir". "Burc" FM radiosunun əsas "özəlliklərindən" biri də, orada türk dilində danışan bir azərbaycanlı xanımın aparıcılıq etməsidir.

Səs tembrini ilə insanı qıcıqlandıran bu aparıcı, həm də türk sözlə-

rini Azərbaycan dilinə pərçimləməsi ilə məşğuldur. Məsələn: "Çiçəkli dakikalar", "saatlerimiz bin sekiz yüzü göstərərken".

ANS ÇM radiosundakı xanım aparıcı: "qadınlarımızı yan keçə bilməzdim bu məsələdə", "bu məsələyə həmişə istədim toxunam". Demək yerinə düşərdi ki, radio efirində tez-tez rast gəlinən qüsurlardan biri də cümlələrdəki sözlərin eybəcər şəkildə yerdəyişməsi, onların "ayaq-baş" deyilməsidir. Bu səhvi kommersiya radiolarındakı hər bir aparıcı buraxır. Bu misalların siyahısını daha da uzatmaq olar. Hər bir radio aparıcısının doğma dildə danışmaq tərzini təhlil etsək, görək ki, bizim dil əslində necə təqdim olunur.

Deməli, Azərbaycan dili hər bir vətəndaş üçün ailədən başlayaraq, ta ali təhsil müəssisəsinə qədər böyük həssaslıqla və yüksək səviyyədə öyrədilməlidir. Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissələrindən biridir. Öz nitqinə hətta radio efirində laqeyd yanaşmaq sözün əsl mənasında mədəniyyətsizlikdir.

REDAKSIYADAN:

Müəllif çox ciddi məsələyə toxunmuşdur. Bu gün ana dilimizin qayda-qanunları təkcə radio efirində deyil, bir çox qəzet və jurnallarımızın səhifələrində, reklam, elan və göstərici lövhələrində də pozulur.

Dilimizin saflığını qorumaq, onun daha da inkişaf etdirilməsinə çalışmaq, "Dil haqqında qanun"un tələblərinə əməl etmək bizim hər birimizin vətəndaşlıq borcudur. Azərbaycan dilinin böyük təəssübkeşi olan ulu öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi, Ana dilimiz, müstəqil respublikamızın milli sərvətidir.

Məqalədə göstərilən problemlə əlaqədar jurnalımızın səhifələrində rəy və təkliflərini bildirmək istəyənlərə yer ayırmağa həmişə hazırıq.

"SÖZÜN TƏRKİBİ VƏ SÖZÜN QURULUŞCA NÖVLƏRİ" ANLAYIŞLARININ FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ

Esmira ƏHMƏDOVA,

BDU-nun dosenti, filologiya elmləri namizədi

Bəzi dilçilik ədəbiyyatında, məktəb dərsləri və digər xarakterli tədqiqatlarda **sözün tərkibi** ilə **sözün quruluşu** anlayışları eyni cür təhlil olunur. Bu eyniləşmə morfolojiya və leksikanın tədqiqat obyektini fərqləndirməyə imkan vermir.

Morfologiya söz haqqında qrammatik təlimdir. Bu söbə sözün qrammatik xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən sözləri həmin əlamətə görə konkret qruplara ayırır, hər bir söz qrupunun spesifik əlamətlərini ümumiləşdirən normalar müəyyənləşdirir. Məsələn, ismin halları və mənsubiyyəti, sifətin dərəcələri, felin şəkildələri və s. qrammatik mənalara müəyyənləşdirilməsi morfolojiyanın tədqiqat sferasına daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, morfolojiya sözün qrammatik mənasını müəyyənləşdirərkən tək-tək faktlara deyil, söz qruplarının ümumi əlamətlərinə əsaslanır. Belə ki, sifətin əsas morfoloji əlaməti olan dərəcə kateqoriyası dildəki bütün sifətləri qrammatik cəhətdən ümumiləşdirə bilməyə də, yəni ancaq sifətə məxsus əlamətdir. Eyni zamanda, bəzi isimlər, xüsusilə mücərrəd mənalı bir qisim isimlər cəm şəkildə qəbul edə bilməsələr də, bu vəziyyət cəm kateqoriyasının ancaq ismə məxsus olduğuna şübhə etməyə əsas vermir. Deməli, morfolojiya sözləri qruplara ayırarkən tək-tək

sözlərə deyil, söz qruplarının fərqlənməsinə səbəb olur.

Morfologiya hər bir söz qrupunu ümumi prinsiplərə görə təsnif etməklə kifayətlənməyib, həmin qrammatik mənanın mahiyyətini də açır. Belə ki, hal kateqoriyası ancaq ismə məxsus qrammatik mənadır və digər nitq hissələrinin heç biri öz həqiqi qrammatik mövqeyində hallana bilmir. Həmin kateqoriya ismi digər söz qruplarından fərqləndirmək üçün əsas meyardır. Bununla yanaşı, morfolojiyada həmin kateqoriyanın qrammatik mahiyyəti ətraflı, ayrı-ayrı spesifik xüsusiyyətlər də qeyd olunmaqla şərh edilir. Məsələn, sonu saitlə bitən bütün isimlər hallar üzrə dəyişərkən yiyəlik və təsirlik hallarda *n*, III şəxsin mənsubiyyətində isə *s* bitişdirici samiti ilə işlənilir və bu halları üçün ümumi sistemdir (*su, nə* sözləri və ərəb mənşəli bəzi sözlər istisnadır). Səsartımı hadisəsinin həmin bu əlaməti fonetika da tədqiq olunur. Bu zaman fonetika ilə morfolojiyanın obyektini üst-üstə düşür. Lakin fonetika səsartımı hadisəsinin baş verdiyi hallar, morfolojiyada isə söz-formanın dəyişməsi zamanı əmələ gələn qrammatik mənalara üzə çıxarılır; obyekt eyni olsa da, məqsəd fərqlidir. Morfolojiyada konkret olaraq, ismin dəyişməsi zamanı səs artımındakı spesifik vəziyyətlər də nəzərdən keçirilir. Məsələn, sonu saitlə bitən bütün isimlərdən

fərqli olaraq *su, tale, mənbə, mövqe, mənsə, məcmu* tipli isimlər və *nə?* *mənşə, məcmu* tipli isimlər, III şəxsin sual əvəzlili hallanarkən, III şəxsin mənsəbiyyətində y bitişdiricisi ilə işlənilirlər. Şagird yazısında sözlərin bir qismi həmin sözlərin hallanması ilə əlaqədardır.

Eyni vəziyyəti sifətlərdə də müşahidə etmək olar. Məlumdur ki, sifətin əsas qrammatik göstəricisi, onu digər əsas qruplarından fərqləndirən əsas əlaməti dərəcə şəkilçisidir. Bu şəkilçilərin bəzisi ancaq bir sözü şəkilçilərin bəzisi isə çox məhdud miqdarda sözü əhatə etdiyinə baxmayaraq, morfolojiya bunları əsas qrammatik əlamət kimi təhlil edir. Həmçinin *ağappaq, bombuli-boş* kimi əlamətlər qeydə alınır. Sintaktik yolla düzəlmə dərəcə əlamətlərinin (bunlar düzəlmə ədatlardan ibarət olmayıb, ədat sözləri də əhatə edir) forma dəyişməsi ilə bağlılığı olmasa da, morfoloji dəyişmə kimi tədqiq olunur və morfolojiyanın obyektini süni yolla genişləndirilir ki, bu da başqa səpkili araşdırmaların mövzusu ola bilər.

Morfolojiyada da sözlə ləksik vahid kimi yanaşılır. Bu baxımdan morfolojiya müəyyən mənada ləksikada sözün mənası (xüsusilə ilkin, həqiqi mənası) haqqında deyilənləri təkrarlayır. Uzun müddət sözlərin əmələ gəlməsinin morfoloji yolu ləksikanı morfolojiyanın tərkib hissəsi kimi adlandırmağa əsas vermişdir ki, bu vəziyyət ilk qrammatika kitablarımızda aydınca müşahidə edilir. İlk dilçilərimiz doğru olaraq belə bir qənaətə gəlmişlər ki, qrammatik dəyişmə ləksik vahiddən kənarında mövcud olmadığına görə ləksikanı mütləq morfolojiya bəhsinin tərkibində nəzərdən keçirmək lazımdır. Müasir tədqiqatlarda da həmin vəziyyəti görmək olar. Belə ki, morfolojiya sözü formaca, qrammatik əlamət və vasitələr fonunda izləməli olduğu halda, sözün quruluşunu (əslində ləksikologiyanın bir məhdud problemini) da kənarında qoymur. Məsələn, ismin quruluşca

növləri, sayın quruluşca növləri, fəlin quruluşca növləri və s. Beləliklə, morfolojiyada sözün quruluşca növləri haqqındakı məlumat söz yaradıcılığında verilən məlumatla üst-üstə düşür, onun təkrarı xarakterində davam etdirilir. Çünki söz yaradıcılığı bəhsində sözün morfoloji yolla əmələ gəlməsində sözlərin nitq hissələri üzrə qruplarına da toxunulur. Prof. S.Cəfərov morfoloji və sintaktik yolla sözlərin əmələgəlmə prosesini ləksika ilə qrammatika arasında olan yaxınlıq və qarşılıqlı əlaqə fonunda təhlil edərkən düzəlmə və mürəkkəb sözləri nitq hissələri üzrə təsnif etmiş, ləksik və qrammatik dəyişmələrə diqqət yetirmişdir ("Müasir Azərbaycan dili", 1982, səh.153-207).

Azərbaycan dili üzrə tədqiqatların tarixinə nəzər saldıqda sözlərin əmələ gəlməsi prosesi morfolojiyanın müstəqil bir dilçilik şöbəsi kimi tədqiq olunmadığı bir şəraitdə bu, tamamilə təbii görünür; çünki morfolojiya sözün quruluşundan, onun əmələgəlməsi yollarından yan keçə bilməzdi. İlk tədqiqatlardan olan "Türk qrammeri" (B.Çobanzadə, F.Ağzadə, 1929, səh. 201) dərsliyinin "Şəkliyyat" (morfolojiya) hissəsində (səh.46-112) şəkilçilərin yaratdığı ləksik və qrammatik mənalarla yanaşı, nitq hissələri (əsasən isim, sifət, fel) üzrə sözyaratma xüsusiyyətləri də nəzərdən keçirilir, müasir dilimiz üçün çox maraqlı faktlar təhlil edilir. Bu əsərdən sonrakı tədqiqatlarda, orta və ali məktəblər üçün yazılmış dərsləklərdə sözün tərkibi sözün quruluşca növləri ilə eyniləşdirilərək eyni dil faktı həm morfolojiya, həm də ləksikologiyada təhlil olunur. Dil faktlarının bu cür təqdimatı belə bir fikir doğurmalıdır ki, tədqiqatlar ləksikanı morfolojiya ilə eyniləşdirmiş, ləksikanı qrammatikanın tərkib hissəsi hesab etmişlər. Belə bir tədqiqata biz rast gəlməmişik, ləksika dilçiliyin bir şöbəsi kimi əsaslandırıldığı dövrdən hər bir şöbə öz tədqiqat obyektini hüduunda öyrənir. S.Cəfərov

sözün quruluşca növlərini nitq hissələri üzrə təsnif edərkən ləksikologiyanın morfolojiya ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğuna əsaslanmışdır. O nəinki ləksikanı qrammatikanın tərkib hissəsi kimi görür, hətta ləksikanın özünü ləksikologiyaya və söz yaradıcılığı kimi müstəqil tərkib hissəsindən ibarət hesab edir. Lakin ləksika üzrə sonrakı tədqiqatlarda ləksikanın iki müstəqil hissədən ibarət olmasına dair fikir yekdilliyini və aydınlığını müşahidə etmək olmur. Azərbaycan EAnın hazırladığı "Müasir Azərbaycan dili" (1978) adlı tədqiqat əsərində söz yaradıcılığı ləksikanın bir problemi kimi, A.Qurbanovun "Müasir Azərbaycan ədəbi dili" (2003, birinci cild) əsərində isə ayrıca problem, xüsusi dilçilik şöbəsi kimi araşdırılır.

Söz yaradıcılığının morfolojiyaya münasibətinə prof.Y.Seyidovun tədqiqatında da rast gəlirik. O yazır: "Söz yaradıcılığının morfolojiyadan kənarında tədqiqi və təqdimi var. Bu, həm tərəfindən qəbul edilir və buna etirazla rast gəlmək olmur. İş ondadır ki, morfolojiyada da söz yaradıcılığı ilə bağlı məsələlərdən söhbət ənənəvi hal alıb. Çətin ki, morfolojiyaya dair elə bir əsər tapılsın ki, orada söz yaradıcılığında bəhs edilməsin" ("Azərbaycan dilinin qrammatikası", 2000, səh.23). Y.Seyidov morfolojiyada söz yaradıcılığına yer verilməsini daha çox ənənəviliklə əlaqələndirir; tarixən tədqiqat belə aparılmışdır, hazırda da həmin prinsip gözlənilir. O, qəti şəkildə bildirir ki, söz yaradıcılığı qrammatika ilə deyil, dilin lüğət tərkibi, onun inkişafı ilə bağlı olan qayda-qanunlarla əlaqədardır. Y.Seyidov məsələ ilə bağlı fikrini tam aydınlaşdıraraq yazır: "Bu hissədə (ləksikologiyada) nitq hissələri yoxdur və onların adları çəkilməməlidir. Əgər şəkilçilər vasitəsilə və ya sözlərin birləşməsi yolu ilə yeni sözlər əmələ gəlsə və ya götürülsə, müvafiq olaraq onların yaranma yolu ilə morfoloji üsul və sintaktik üsul adlırsa, bu qrammatika deyil, şərti adlardır, ox-

şadılma yolu ilə prosesin adlandırılmasıdır... Söz yaradıcılığı nəticə etibarilə ləksikologiyaya problemidir" (Göstərilən əsər, səh.27).

Zahirən məsələ aydındır, yəni dilçilərimiz sözün quruluşca növlərini ləksikologiyanın problemi kimi tədqiq etmişlər. Azərbaycan dili morfolojiyasının banilərindən olan M.Hüseynzadə yazır: "Morfolojiya ləksikadan fərqli olaraq sözün vahid ləksik mənasını yox, onun (sözün) geniş qrammatik mənalarını öyrənən bir elmdir. Morfolojiyanı, hər şeydən əvvəl, müxtəlif qrammatik mənalar ifadə edən müxtəlif qrammatik şəkilçilər (formalar) maraqlandırır. Morfolojiya bütün nitq hissələrini əhatə edir, onların oxşar və fərqli cəhətlərini öyrənir" (M.Hüseynzadə "Müasir Azərbaycan dili", 1983, səh.319).

Morfolojiyanın obyektini, onun tədqiqat dairəsi, müəyyən ziddiyyətli fikirlərin olmasına baxmayaraq, dilçilər tərəfindən düzgün izah olunur. Məsələn, EA-nın nəşr etdiyi "Müasir Azərbaycan dili" (II hissə, 1980) əsərində morfolojiya ləksika ilə tədqiqat obyektini baxımından müqayisə edilir və göstərilir: "Ləksikologiyaya sözü lüğət tərkibinin vahidi kimi, əsasən, ləksik-semantik planda tədqiq etsə, morfolojiyada söz, hər şeydən əvvəl, dilin qrammatik quruluşunun, onun morfoloji sisteminin ümumi qanunauyğunluqlarını aşkar etmək istiqamətində öyrənilir" (səh.5). Həmin tədqiqat əsərində göstərilir ki, morfolojiya sözün müxtəlif formalarını öyrənərkən onun ləksik mənasına əhəmiyyət vermir (səh.5). Sonuncu cümlənin, əlbəttə, elmi əsası yoxdur. Çünki, morfolojiya nitq hissələrini əhatə edir və nitq hissələrinin ən mühüm əlaməti ləksik mənaya malik olmalıdır; nitq hissələri bir-birindən ləksik mənaya görə fərqlənilirlər, digər fərqlər sonra gəlir və əsas əlamətdən asılı vəziyyətdə qalırlar. Ləksik mənaya əsaslanmadan nitq hissələrini təsnif etmək, təsnif edilən qrupları bir-birindən fərqləndirmək

olmaz. Leksik mənaya münasibət morfolojiya və leksikanın ortaq xüsusiyyətidir. Məna və məzmun qrammatik quruluş və qrammatik vasitələrin təbii, ardıcıl izlənməsi baxımından olduqca zəruri amildir. Qrammatik əşya olmadan dəyişmə, mənsubiyyət, hərəkət bildirən sözlərin lüğəvi mənası olmadan (və yaxud onu dəqiq bilmədən) qrammatik şəxs, kəmiyyət, zaman və s. anlayışlar mövcud ola, özünü göstərə bilməz. Bütün əsas nitq hissələrinin qrammatik təbiəti leksik məna fonunda baş verir, sözün lüğəvi (leksik) mənası ilə morfoloji əlaməti leksika və morfolojiyanın qarşılıqlı əlaqəsini, qırılmaz vəhdətini ortaya çıxarır, konkret məqamlarda hər iki dil şöbəsinin sözə yanaşma metodu kəşifdir. Bu vəziyyət Azərbaycan dili təliminin ibtidai mərhələsində daha aydın müşahidə edilir və öyrətmənin əsas vasitəsinə çevrilir. Həmin məsələnin mahiyyətini qrammatik məthumların mənimlənilmə xüsusiyyətləri baxımından tədqiq edən Ə.Fərəcov yazır: "İbtidai məktəblərdə, əsasən, lüğəvi və qrammatik mənası bir-birinə uyğun gələn sözlərdən istifadə edilir. Məsələ burasındadır ki, eyni qrammatik mənası olan sözlərin, yəni eyni nitq hissəsinə mənsub olan sözlərin müxtəlif lüğəvi, real mənalara var. Bununla belə, bəzi sözlərin lüğəvi və qrammatik mənalara bir-birinə uyğun gəlir (cisim, əşya, insan, heyvan və s. əşya adı bildirən isimlər, real hərəkətləri bildirən fəllər); bəzi sözlərdə bu mənalara bir-birinə uyğun gəlmir (hərəkət, keyfiyyət və s. Adı bildirən isimlər, hal, keyfiyyət və ya əlamətin əmələ gəlməsini bildirən fəllər)" (Ə.Fərəcov "Qrammatik məthumların mənimlənilməsi", 1917, səh.7). Sözləri nitq hissələri üzrə qruplaşdırmağın ən səciyyəvi əlamətlərini müəyyənləşdirərkən M.Hüseynzadənin leksik mənanı birinci planda göstərməsi təsadüfi deyil: həmin mülahizənin elmi əsasları vardır. Morfolojiya-da leksik mənaya əsaslanmaq ab-

surddur. Dilçilərimizin bir qismi sözün leksik mənasını semantik məna ilə qarışdırır, onları sinonim terminlər kimi işlədirər ki, morfolojiyanın sözə münasibətində həmin məsələ böyük dolaşılıqlı yaradır. Buna uyğun olaraq da sözün nitq hissələri üzrə təsnifində bəzən leksik-semantik, bəzən də funksional-semantik mənalara əsas götürülür.

Hər bir sözün ilkin mənası - əşya, əlamət, miqdar, proses və s. ifadə etməsi onun leksik mənasıdır. Semantik məna leksik məna ilə bağlı olub bu və ya digər tutumda, məna incəliklərində əsas mənadla uzaqlaşmaqdır. Məsələn, "göz" isim olduğu halda, "gözə gəlmək" fəll, "beş göz otaq" birləşməsində "göz" numerativ sözdür. Semantik məna leksik mənadan törəmədir, həmin mənaya təbədir, leksik məna ilə bağlı olan əşya və prosesləri ifadə edir. Semantik məna sözün müəyyən qrupdan, məsələn, isimdən ayrılmasına səbəb olur, ona görə də semantik məna sözün bölgüsünə şərt ola bilməz.

Morfolojiya üzrə aparılan tədqiqatlarda obyekt, morfolojiyanın əhatə dairəsi düzgün müəyyənləşdirilir. Lakin dil faktlarının təhlili və tədqiqi leksikada olduğundan, demək olar ki, fərqlənir. Leksika və morfolojiya üzrə tədqiqatlardan gətirdiyimiz aşağıdakı misallara diqqət yetirək:

1. "-çr⁴ şəkilçisi... müəyyən bir əşya ilə məşğul olan peşə sahibini bildirən atributiv isimlər" düzəldir (S.Cəfərov, Göstərilən əsəri, 1982, səh.174).
2. "-çr⁴ şəkilçisi... peşə, sənət, adət, xasiyyət və s. mənalara ifadə edən düzəltmə isimlər əmələ gətirir" (M.Hüseynzadə, Göstərilən əsəri, 1983, səh.29).
3. "-çr⁴ şəkilçisi... müəyyən bir sahədə fəaliyyət göstərənləri bildirən isimlər düzəldir" ("Müasir Azərbaycan dili (morfolojiya)", EA-nın nəşriyyatı, 1980, səh.72).

Məsələnin əsas mahiyyəti dil faktlarına yanaşmada, onların təhlilində dolaşdırılır; sözə leksik münasibətlə morfoloji münasibət fərqləndirilmir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, dil vahiddir, qapalı sistemdir. Onun bütün vahidləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub biri digərinin mövcudluğu üçün əsas şərtidir. Məsələ, deyək ki, fonetik sabitlik olmadan leksik vahid yaranma bilmədiyi kimi söz olmadan qrammatik dəyişmə, sözlərin əlaqəyə girərək müxtəlif sintaktik birləşmə əmələ gətirməsi və dairənin qapanması mümkün deyil. Lakin bütün bunlarla yanaşı, hər bir dil şöbəsini öz əhatə dairəsində tətbiq etmək lazımdır. Artıq Azərbaycan dilçiliyində həmin istiqamətdə tədqiqatlar aparılır. Belə ki, Y.Seyidov indiyə qədər mövcud olan ənənəyə münasibət bildirərək sözün quruluşca növlərini nitq hissələrinin təhlilində sadalamır və bu, olduqca məntiqli görünür. Onun morfolojiya üzrə apardığı tədqiqatda nitq hissələrinin quruluşca növləri deyil, leksik-qrammatik əlamətləri şərh edilir və olduqca maraqlı, yeni mülahizələr irəli sürülür. Morfolojiya sözün qrammatik vasitələrlə müəyyən qaydalar əsasında dəyişməsi, hər bir söz qrupları üzrə qrammatik kateqoriyaların izlənməsi, buradakı qanunauyğunluq və spesifik göstəricilərin tədqiqi proseslərini öyrənir. Söz fonetik və leksik cəhətdən tam formalaşaraq dilin başqa bir şöbəsinə daxil olur və qrammatik vasitələrlə dəyişmənin qayda-qanunları, sözdə yaranan qrammatik mənalara, onların dil sistemində yeri və s. məsələlər təhlil olunur. Yəni söz dilin əsas vahidi, dilçiliyin mərkəzi obyektidir, başlıca tədqiqat predmeti kimi morfolojiyaya qədər formalaşır, özünün quruluşunu əldə edir və forma cəhətdən dəyişmə fazasına daxil olur. Dəyişmə fazası əvvəlki fazaların - fonetika və leksikanın nəticələrinə əsaslanır. Belə ki, söz özünün morfolojiya fazasında, bəzi istisnalar nəzərə alınmasa, eyni qrammatik kateqo-

riyalar vasitəsilə dəyişmələrə məruz qalır. Deməli, sözlərin qrammatik kateqoriyalar üzrə dəyişməsində sözün yaranma, formalaşma fazası rol oynamır. Dilin vahidləri arasında mövcud olan obyektiv, zəruri əlaqələr də sözün dəyişmə prosesinə təsir göstərmir. Sadə sözün müxtəlif qrammatik vasitələrlə dəyişməsi ilə düzəltmə və ya mürəkkəb sözlərin dəyişməsi arasında fərq görünür. Leksikada formalaşan düzəltmə və mürəkkəb söz morfolojiyada özünə yeni ad - isim, sifət, fəll və s. - qazanır, söz nitq hissəsinə, nitq hissəsi cümlə üzvünə çevrilir və addəyişmə prosesi dilin şöbələrinə uyğunlaşdırılır. Morfolojiyada sadə, düzəltmə və ya mürəkkəb ismə, sifətə, fəllə və s. yalnız söz kimi yanaşmaq morfolojiya ilə leksikanın tədqiqat obyektinin göstərilən cəhətini eyniləşdirmək olardı. Məsələ, düzəltmə söz düzəltmə ismə, saya və s. bərabər tutulmamalı, leksik və morfoloji vahid funksiyalarından daha çox sözdə qrammatik mənalara göstəricisi kimi çıxış edir. Leksik şəkilçilərin morfoloji xüsusiyyətini Y.Seyidov aşağıdakı şəkildə ifadə edir. O, yazır: "Söz müstəqil və qeyri-müstəqil morfemlərə bölünür, ikincilər şəkilçi morfemləridir. Bu halda qrammatik şəkilçilərlə leksik şəkilçilər fərqləndirilmir. Bu halda söz yaradıcılığı deyil, bu prosesdə iştirak edən vasitələr tədqiqata cəlb edilir, sözün hərəkətsiz olan bir ünsürü kimi təhlilə gəlir. Söz yaradıcılığı nitq hissələri əhatəsində yeni çalarlarla meydana çıxır; nitq hissələrinə təbə şəkildə fəaliyyət göstərir, nitq hissələrinə xidmət edir, nitq hissələri arasında keçid prosesini tənzimləyir, nitq hissələrinin daxili imkanlarının da inkişafında rol oynayır" (Göstərilən əsəri, səh.27-28). Leksik şəkilçi sözdə yeni leksik-qrammatik məna ilə yanaşı, bir nitq hissəsindən digərinin yaranmasına, sözlərin qruplaşmasına morfoloji yardım göstərir. Məsələ, -ca2 şəkilçisi ilə isim (qızılca, düşün-cə, öyləncə və s.), zərf (türkcə və s.)

qrupuna daxil olan sözlər düzəltdiyi kimi, həmin şəkilçi mənə əlaqəsi (dəryaca, uşaqa və s.), çoxaltma də-rəcəsi (zərbaca, kiçikcə və s.) funksiyalar yerinə yetirərək söz qruplarının fərqlənməsinə şərait yaradır. Dilimizdəki bir çox şəkilçilər morfoloji təbi-ətinə eyni fonetik tərkiblə həm lek-sik-qrammatik, həm də sırf qramma-tik vəzifələr yerinə yetirərək omo-nimlik mahiyyəti daşıyır. Deməli, leksik şəkilçiyə söz yaradıcılığında münasibət morfolojiyadakı münasi-bətdən fərqli olmalı, onlara leksika və morfolojiya baxımından yanaşıl-malıdır.

Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında "söz yaradıcılığı" və "sözün tərkibi" anlayışları bəzən fərqləndirilmir. Bəzi tədqiqatlarda onlar fərqli anlayışlar kimi tədqiq olunduğu, birinciyə lek-sik, ikinciyə isə morfoloji baxımdan yanaşıldığı halda, əksər tədqiqatlarda, demək olar ki, cəmləndirilir. Dilçilik ədəbiyyatının təhlili göstərir ki, leksi-kada sadə və düzəltmə sözün əlamə-ti morfolojiyada da olduğu kimi sadə və düzəltmə isim, fel və s. adlarla təhlil edilir. Morfolojiya üzrə Azər-baycan dilçiliyində aparılan, demək olar ki, bütün tədqiqatlar kök və şə-kilçi üzrə məlumatlardan başlayıb nitq hissələrinə dair təhlillərlə başa çatır. Bir qayda olaraq "sözün tərkibi" anlayışı morfolojiyaya, "sözün quruluşu" isə leksikaya aid məsələ kimi şərh olunur. Bir daha göstərmə-yi lazım bilirik ki, sözün quruluşca növlərində kök və şəkilçi haqqında deyilənlər bir sıra tədqiqatlarda sözün tərkibində də eyni ilə təkrar olunur və bu barədə dilçilik ədəbiyyatından çoxlu misallar gətirmək, müxtəlif müəllif münasibətləri göstərmək olar. Bəzi dilçilərimiz sözün tərkibi deyər-kən kök, leksik və qrammatik şəkil-çilər, şəkilçilərin yazılışı, omonimliyi məsələlərini nəzərdə tutduqları hal-da, bəziləri kök, şəkilçilər və onların leksik, qrammatikliyi məsələlərini əsas tutmuşlar. Sözün tərkibinin bir-inci variantda tədqiqi V sinif üçün

yazılmış "Azərbaycan dili" (Ə.Əfən-dizadə, B.Əhmədov) dərslərində qo-yulmuşdur. Y. Seyidov həmin prinsipi gözləyərək bu sıraya şəkilçilərin omonimliyi, sinonimliyi və antonim-liyi məsələsini də əlavə etmiş, sözün quruluşca növləri ilə sözün tərkibi arasında qəti ölçülər qoymağa çalış-mışdır. Orta məktəb üçün yazılmış dərslərdə sözlə leksik və morfoloji münasibət fərqləndirilməyə də, sözün quruluşca leksik, sözün tərkibi morfo-loji mövzu kimi izah olunmuşdur, Y. Seyidovun müəllifliyi və rəhbərliyi ilə tərtib olunmuş son Azərbaycan di-li proqramında qeyd olunan leksik (sözün quruluşu) və morfoloji (sözün tərkibi) anlayışların tam fərqləndiril-məsini gözləmək olardı. Müəllifin 2000-ci ildə nəşr etdiyi morfoloji-ya üzrə tədqiqatlar buna əsas verirdi. Lakin son proqramda morfolojiya üz-rə veriləcək məlumat daha da dolaş-dırılmışdır. Həmin proqramda "Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı" adlı 28 sa-atlıq material nəzərdə tutulmuşdur. Bu başlıq altında şagirdə veriləcək bilikləri üç istiqamətdə qruplaşdır-maq olar: bu dolaşmış başlıqda əvvəl-cə sözün tərkibi (morfoloji anlayış) üzrə iş aparılır; şagirdə kök, şəkilçi və onların növləri, mənşəyi, yazılışı-na dair məlumat verir. Qeyd edək ki, sözün tərkibi üzrə materialların düzü-lüşü və məzmunu bundan əvvəlki proqramda (1992-2002) göstərilən-lərlə, demək olar ki, eynilik təşkil edir və onun təkrarıdır. Proqrama ye-ni məlumat kimi daxil edilən "ikiva-riantlı şəkilçilərin damaq ahənginə, dördvariantlı şəkilçilərin eyni zaman-da həm damaq, həm də dodaq ahənginə tabe olması" ifadəsinin isə me-todik əsası yoxdur; çünki orta mək-təbdə ahəngin bu növlərinin adı çə-kilmir. Halbuki, burada sözün tərkibi ilə bağlı xeyli məlumatın orta məktəb səviyyəsinə uyğun şərhinə yer veril-ə bilərdi. Məsələn, kök və şəkilçi ilə bağlı aşağıdakı məlumat həm nəzəri dilçilik, həm də onlarla bağlı metodik

mülahizələrin şərh baxımından fay-dalı olardı.

1. Əgər cümlənin xəbəri deyilsə, kök morfeim ayrıca götürülmüş şəkildə cümlənin, şəkilçi mor-feim isə sözün tərkibində fə-liyyəət göstərə bilər.
2. Tərkibə parçalanma baxımın-dan bəzi şəkilçilər sözlərlə bə-rəbər hüquqlu olur. Məsələn: dilxor+çuluq, həm də odun+çu-+luq; vida+laş, həm də sa-lam+laş, düz+lən, həm də sos+lə+n və s.
3. Sözlə kök eyni məfhum kimi başa düşülməməlidir; söz kök və şəkilçi morfeimə parçalandı-ğı halda, şəkilçi fonetik tərkibə parçalanır.
4. Söz omonim deyilsə, ancaq bir nitq hissəsi daxilində fəaliyyəət göstərir. Bu baxımdan sözün morfoloji işləklər dairəsi xeyli məhduddur. Şəkilçi isə funksiyasından - sözdə leksik və qrammatik mənə yaratmağın-dan asılı olmayaraq bir neçə nitq hissəsi daxilində özünü göstərə bilər və bu baxımdan sözlər xeyli fəal görünür.

"Sözün tərkibi və sözün yaradı-cılığı" başlığı altında toplanan material-ların ikinci qismi leksikaya aiddir. Söz yaradıcılığı bəzi cəhətlər istisna olmaqla, leksika şöbəsinin tərkibinə daxildir, çünki sözün mənşəyi, işlə-nmə dairəsi, lüğət tərkibinin zəngin-ləşməsi yolları leksikanın obyektidir. Söz öz dolğun tərifini leksikadan qə-zanır. Tarixən S.Cəfərovun "Müasir Azərbaycan dili" kitabı "leksika" ad-lanır. Həmin kitabın iki hissədən (leksikologiya, söz yaradıcılığı) ibarət olması söz yaradıcılığının leksik isti-qamətdə tədqiqinə şübhə doğurmur. Leksika üzrə digər tədqiqatlarda da (məsələn, EA-nın nəşrində H.Həsə-novun "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası" kitabında, A.Qurbanovun yuxarıda göstərilən əsərində və s.) söz yaradıcılığı leksikanın tədqiq et-diyi məsələlər sırasına daxildir. Ona

görə də söz yaradıcılığı morfoloji-yanın obyektivi olan sözün tərkibi mövzusu ilə birləşdirib adstz-ünvan-sız, nə elmi, nə də metodik cəhətdən əsaslandırılma bilməyən bir başlıq al-tında tədqiq etməyə lüzum görün-mür. Hətta bu məsələ "yeni proqram-da mütləq yeniliklər olmalıdır" ölçü-sündən də kənarda qalır.

Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı terminlərinə daxil edilən mövzular arasında yaxınlıq var; bəzən bunlar eyni cür təhlil olunur, təkrar edilir, sözün quruluşca növü nitq hissələri-nin quruluşca növlərinin əlaməti kimi qeyd edilir. Hər iki problem bir-biri-nə çox yaxındır, bəzən eynidir; sözün quruluşca növləri haqqındakı təlim ismin quruluşca növlərinə dair nəzə-riyyənin eynidir. Sözlərin isim, sifət, əvəzlilik və s. adlarla morfoloji tədqiqi onları sözdən fərqləndirir. Qu-ruluşda yox, qrammatik mənada fərq vardır ki, morfolojiya həmin quruluş əsasında qrammatik əlamətləri tədqiq edir. Lakin bu yaxınlıq onları bir baş-lıq altında tədris etməyə əsas vermir; sözün quruluşca növləri leksikaya da-xil edilməli, morfolojiyanın tədrisi isə sözün tərkibi anlayışının izahı ilə başlamalı, şagirdə məlum faktlar (leksik və qrammatik şəkilçilər) sözün morfoloji quruluşu prinsipinə əsaslanmaqla izah edilməlidir. Bu za-man şagird bir-birinə yaxın (bəzi tədqiqatlarda isə eyni) mövzuların prinsipi-əl fərqi məniməyə bilər. Mə-lumdur ki, şagirdlərin linqvistik tə-fəkkürünü inkişaf etdirmək üçün fən-daxili əlaqənin təlim imkanları ol-duqca genişdir. Fəndaxili əlaqə sub-yektiv amillərlə bağlı deyil, dil təli-minin obyektiv qanunlarından doğan prinsiplər əsasında həyata keçirilir, onun dialektik əsası, kökləri mövcud-dur. Leksika və morfolojiyaya dair mövzuların tədrisində də həmin prinsiplərdən istifadə edərək şagirdlərin ana dili üzrə biliklərinə düzgün isti-qamət vermək olar.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ QEYRİ-MƏHSULDAR ŞƏKİLÇİLƏR HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR

Elbəyi MAQSUDOV,
Naxçıvan Dövlət Universitetinin dosenti

Azərbaycan dili dərslərində hər bir müəllimin əsas və başlıca vəzifəsi ana dilimizi mükəmməl, hərtərəfli, tarixi qaynaqlara istinad etməklə öyrətməkdir. Təhsildə müəyyən islahatların aparılması, proqram və dərslərlərin tez-tez dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsi ana dili müəllimini heç zaman öz əsas məqsədindən yayındıra bilməz. "Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir". Ana dilimizin tərəqqisi və inkişafı üçün əvəzsiz xidmətlər göstərmiş gözəl nətiq, böyük vətənpərvər, azərbaycançılıq ideyalarının carçısı Heydər Əliyevin ana dilimiz haqqındakı bu fikri hər bir fənn müəlliminin, xüsusən doğma dilimizi öyrədənlərin əsas və başlıca vəzifəsi olmalıdır.

Azərbaycan dilini mükəmməl bilmək yalnız bu dildə danışmağı bacarmaq demək deyildir. Ana dilində gözəl, rəhbərlik, məntiqi, hamının başa düşəcəyi tərzdə danışmaqla yanaşı, həm də bu dilin qrammatik quruluşu, qohum dillərlə əlaqəsi, sözlərin etimologiyası, orfoqrafiyası, orfoepiyası və s. haqqında geniş

məlumatları olan hər bir şəxsin qürurla "Mən Azərbaycan vətəndaşıyam və ana dilimi mükəmməl bilirəm" deməyə haqqı vardır.

Bu gün əcnəbi dillərə vurğunluğumuzla deyil, ana dilimizi mükəmməl öyrənməyimiz və onu əcnəbilərə də öyrətməyimizlə fəxr etməliyik, öyünməliyik. Kim öz dilinin coğrafiyasını daha çox genişləndirirsə, onun dili böyükdür, əbədiyaşardır.

Təlimdə həm nəzəri materialların öyrədilməsi, həm linqvistik təhlillərin aparılması zamanı öyrəncilər müxtəlif qeyri-məhsuldar şəkilçilərlə qarşılaşırlar ki, bu da sözün kök və şəkilçilərə ayrılmasında, onun quruluşca növünün müəyyənləşdirilməsində, hansı nitq hissəsinə aid olmasının dəqiqləşdirilməsində və digər məqamlarda çətinliklər törədir.

Haqqında danışdığımız qeyri-məhsuldar şəkilçilər nə prof. Səlim Cəfərovun "Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər" adlı kitabında, nə də orta və ali məktəb dərslərində öz əksini tapmışdır. Ola bilsin ki, bu şəkilçilərin

bəzisi barədə haradasa epizodik məlumatlar vardır.

Bu qrupa daxil olan qeyri-məhsuldar şəkilçilər çox olsa da, onlardan bir qismi haqqında söz açmağı nəzərdə tutmuşuq.

-açıq şəkilçisi dilimizdə, eləcə də türk dilində sifətin azaltma dərəcəsinin şəkilçiləri yerində işlənir. "Azacıq aşım, ağrımaz başım" atalar sözündə **azacıq** sözü düzəltmə sifəti; "O, azacıq hərəkət edib dayandı" cümləsində isə eyni söz zərf yerində işlənmişdir.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, dərslərimizdə sifətin dərəcə əlamətlərini bildirən şəkilçilərin leksik və qrammatik olması haqqında konkret fikirlər yoxdur. Əgər **yağ** sözündən yağlı, **duz** ismindən duzlu kimi sifətlər düzəlsə, **qırmızı** (isim, sifət) sözündən də qırmızımtıl, **ağ** sözündən ağappaq sifəti düzəlmişdir. Ağ, ağır, ağappaq sözləri həm məzmunca, həm də formaca ayrı-ayrı sözlərdir.

-aq, -ək şəkilçisi "yalaq", "böyrək" (böyür), "yanaq" və s. kimi sözlərdə işlənir. Maraqlı budur ki, -aq, -ək şəkilçisi daha çox insanın bədən üzvləri ilə bağlı olan adlarda özünü göstərir. Məsələn, *qulaq, dodaq, çanaq, oynaq, ayaq, dalaq, damaq, kürək, ürək, bilək, dirsək* və s. İkinci hecası -aq, -ək hissəsi ilə əmələ gəlmiş belə sözlər ana dilimizdə sadə isimlər hesab edilir. Lakin belə sözlərə həm müasir dil baxımından, həm də etimoloji baxımdan yanaşılıb öyrənciləri düşündürməyə, tədqiqatçılığa sövq etmək

olur. Professor Bəşir Əhmədov "dodaq" sözünü "tutmaq" feli ilə əlaqələndirir. "Dirsək" sözündəki "dir" in müstəqil kök olub, sonra dir-ə-mək, dir-sə-mək şəklinə düşdüyünü qeyd edir (B.Əhmədov. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti, Bakı, Mütərcim. 1999, s.127-130).

Bu etimoloji mülahizələr əsas verir ki, *böyrək, qulaq, kürək, bilək, dodaq, yanaq, bəbək, ayaq* və s. kimi sözlərdə də etimoloji baxımdan kök və şəkilçilərə ayrılaraq. Belə sözlərdə -aq, -ək hissəcikləri haqqında düşünməyə dəyər.

-dış şəkilçisi "sağdış", "soldış" sözlərində işlənir. Çox güman ki, bu hissəcik "kənar" mənasını bildirən ayrıca söz olmuşdur. Prof. Bəşir Əhmədovun fikrincə isə, -dış şəkilçisi vaxtilə bugünkü -sız4 şəkilçisi yerində işlənmişdir. "Bəzi türk dillərində indi də **yağsız** yerinə **yağdandı** deyirlər" (Yenə orada, səh. 254).

Bu gün tədrisdə linqvistik təhlillər zamanı **sağdış, soldış** sözlərindəki sağ və sol köklərinin ayrıca leksik məna bildirdiyini söyləməmək olmaz. Belə məqamda sözlərdəki -dış hecasının artıq şəkilçiləşdiyini söyləmək mümkündür. Bu şəkilçilər sağ və sol köklərinə artırılaraq düzəltmə isim əmələ gətirmişdir.

-düz şəkilçisi "gün" isminə artırılaraq gündüz sözünü əmələ gətirmişdir. Gün sözünün də iki anlamda - Günəş və günün ortasından günbatana qədər olan zaman anlamını bildirdiyini nəzər

dən qaçırmaz olmaz. Belə ki, "günbatan", "gündoğan", "günvər", "günvurma" sözlərindəki **gün** sözü Günəş, "günbögün", "günəmuzd", "gündən-günə" sözlərində isə gün sözü səhərdən axşama qədərki zaman mənasında işlənmişdir. "Gündüz", "gündüzkü" sözlərinin kökü olan **gün** sözü də "günlük", "günsüz", "günsüzlük" sözləri kimi sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmişdir. Gündüz ismi şəxs adı mənasında da (Gündüz beşinci sifətdə oxuyur) işlənir.

-mur şəkilçisi bir cür yazılıb yağmur, yağmurlu, yağmurluq, yağmursuz sözlərində özünü göstərir. Yağ felinin kökünə artırılan **-mur** şəkilçisi feldən "yağmur" ismini. **-lu** şəkilçisi isə həmin isimdən "yağmurlu" sifətini düzəldir.

-sa,-sə leksik şəkilçi olub "su" ismindən susama, susamaq, qarıbsəmə, qarıbsəmək sözlərini düzəltmişdir. Bu şəkilçi felin şərt forması ilə omonimlik təşkil etsə də, ondan fərqli olaraq, yeni söz düzəldə bilir.

-cək sözdüzəldici şəkilçisi həm isimdən, həm də feldən isim düzəldir. Tüpür - cək, əm - cək, əl - cək və s.

-ğa leksik şəkilçisi "yor" (yorma) fel kökünə artırılmaqla "yorga", "yorgalama", "yorgahıq" sözlərini yaratmışdır.

-mal şəkilçisi "sağmal", "sağmallıq" sözlərində özünü göstərir. Bu şəkilçinin vaxtilə sağılan mal, heyvan mənasında işlənən söz olduğu daha çox ehtimal olunur. Sağmal sözünün

sağılan mal birləşməsindən yarandığı şübhəsizdir.

-duruq leksik şəkilçisi "durmaq" felinin "boyunduruq", "boyunduruqlama", "boyunduruqlamaq" sözlərində işlənən şəkilçiləşmiş variantdır. Bu şəkilçi də vaxtilə boyunda duran mənasında işlənib.

"Duruq" komponenti "boyunduruq" sözündə mürəkkəb sözün ikinci tərəfi kimi də götürülə bilər. Çünki "dur" sözündən "duruq", "vur" sözündən "vuruq", "çap" sözündən "çapıq", "böl" sözündən "bölük" sözlərinin yaranması həmin komponentin də mürəkkəb sözün ikinci tərəfi olduğunu təsdiqləyir.

-sul şəkilçisi "yox" sözüne qoşularaq "yoxsul", "yoxsulluq", "yoxsullaşmaq" kimi yeni leksemlər düzəldir.

-tuq "qoltuq", "qoltuqçu", "qoltuqçuluq" sözlərində leksik şəkilçi yerində işlənmişdir.

-gəc leksik şəkilçi olaraq süzgəc, süzgəcli, üzgəc, üzgəcsiz, üzgəcli sözlərində özünü göstərir.

Bu yazıda qeyd olunanlar dərslərimizdə öz əksini tapmayan qeyri-məhsuldar şəkilçilərin heç də hamısı deyil. Tədris zamanı linqvistik təhlillər aparılarkən qarşıya çıxan çətinliklərə aydınlıq gətirmək üçün bəzən sözə həm etimoloji, həm də müasir baxımdan yanaşmaq lazım gəlir. Müəllim sözün sinxron (müasir) və diaxron (tarixi) təhlilini apararkən göstərdiyimiz faktlardan bəhrələnmə bilər.

"BAYBURANIN OĞLU BAMSİ BEYRƏK BOYU" BARƏDƏ BƏZİ QEYDLƏR

Bayraməli ASLANOV.

Lerik rayonundakı Anzolu kənd əsas məktəbinin ali kateqoriyalı müəllimi

1300 ildən artıq yaşı olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı Azərbaycan xalqının dil, ilkin adət-ənənələri, əxlaqi-mənəvi dəyərləri, qəhrəmanlığı barədə geniş və hərtərəfli şəkildə məlumat verən əvəzəlməz sənət abidəsidir. Xalqımızın ümummilli lideri H.Əliyev cəmiyyətimizin yüksək ideallar ruhunda tərbiyəsində bu dastanın rolu barəsində demişdir: "Kitabi-Dədə Qorqud" qəhrəmanlıq eposu, özü də bir cəngavər, bir igid haqqında yox, bütöv bir xalqın qəhrəmanlığını özündə cəmləndirən epodur. Onun ən böyük ideyası baş sərkərdədən tutmuş, böyükdən kiçiyə kimi bütün qəhrəmanlarının doğma torpaqlarını qorumaq uğrunda canlarından keçməyə hazır olduqlarını göstərməkdir. Eposun əsas mahiyyətini qəhrəmanlıq ideologiyası təşkil edir. Ölkəmizin yaşadığı indiki mərhələdə xalqımızın qarşısında duran ən ümdə problemlərin həlli, o cümlədən respublikamızın suverenliyinin və müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyünün qorunması baxımından müasir Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bu qəhrəmanlıq ideologiyasından faydalanmasının nə dərəcədə vacib olduğu gün kimi aydındır (V. Mirzə Azərbaycan dövlətçiliyinin Qoşa qanadı, "Təhsil" nəşriyyatı, Bakı - 2003. səh.89)".

Dahi öndərin bu göstərişlərini əldə rəhbər tutan ədəbiyyatdan yeni proqram tərtibçiləri dastanın bir neçə boyunun orta məktəbin ayrı-ayrı siniflərində öyrənilməsinə vacib bilmişlər. Çünki bu boylarda məktəblilərin Vətənə, doğma torpağa məhəbbət, milli-mənəvi dəyərlərimizə hörmət və ehtiram, mənfur düşmənlərə nifrət ruhunda tərbiyyəsi üçün zəngin materiallar vardır. Oğuz gənclərinin gös-

tərdiyini şücaət, cəsarət, mərdlik şəgirdlərimizdən ötrü əsl qəhrəmanlıq nümunəsidir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" boylarının orta məktəbdə öyrədilməsi tərtibçilərin hazırladıkları sadələşdirilmiş və ixtisarla verilmiş boylarda məzmun müəyyən mənada tam əhatə olunsada, şagirdlər, demək olar ki, dastanın ilkin variantından xəbərsiz qalırlar. 13 əsr bundan əvvəl yaranmış abidənin müəyyən hissəsinin ilkin variantda verilməsi (əlbəttə, çətin sözlərin izahı ilə) şagirdlər üçün daha maraqlı olardı. Tarixi inkişaf baxımından dil nümunələri ilə tanışlıq şagirdlər üçün nə qədər çətin olsa da, bir o qədər maraqlı, vacib və əhəmiyyətlidir. Şagirdlər bu nümunələr vasitəsilə Azərbaycan dilinin 13 əsr müddətində nə qədər inkişaf edib dəyişdiyini müşahidə edəcəklər. Pedaqoji elmlər namizədi A. Hacıyevin "Kitabi-Dədə Qorqud"un mətni, tədrisi ilə bağlı apardığı araşdırmalar olduqca maraqlıdır və müəllif bu qənaətə gəlir ki, şagirdlərə təqdim zamanı "əsl mətnin verilməsi ən düzgün seçimdir" ("Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı, 2004 № 2. səh. 13).

"Bayburanın oğlu Bamsi Beyrək boyu" dastanın həcmə ən böyük boyudur. Yeni proqrama görə həmin boy yeddinci sifətdə tədris olunur. Boyun dərsləkdə verilmiş sadələşmiş ixtisar forması ilə dastanın 1962-ci ildə H. Araslinin tərtibi ilə nəşr olunmuş variantı arasında bəzi yanlışlıqlar vardır. Dərsləkdə bəzi adların yazılışı ilkin variantdan fərqlidir. 1962-ci il nəşrində Baybura və Baybegan verildiyi halda, dərsləkdə Baybörə və Baybican kimi şagirdlərə təqdim olunmuşdur. Bamsi Beyrək ad qoyulması ilə bağlı "Kitabi-Dədə Qorqud"da

filiklərin, fitnə-fəsadın mayasını yalançılıq təşkil edir. Yalançılar tövratdikləri riyakar əməlləri ilə həmişə ulu Tanrının qəzəbinə düşər olublar. yasadıqları cəmiyyətin nifrətini qazanıblar. Haqqında danışdığımız boyun əsas mənfə qəhrəmanlarından olan Yalançı oğlu Yalınçıq belə hiyləgər yalançılardan biridir. Eposdakı hər kəsə göstərdiyi igidliyə, zahiri və daxili əməllərinə görə advenmə bu surətdə də öz əksini tapmışdır. Yəqin ki, atası daima yalan danışdığı üçün Yalançı adını almış, oğlu isə tənəbl, bacarıqsız, lüt olduğuna görə Yalınçıq adlandırılmışdır. Yalançı oğlu Yalınçıq Baniçəyi ələ keçirmək üçün vaxtla Bamsı Beyrayın ona bağlılaşdığı köynəyi qana batıraraq Oğuz elini aldatmağa çalışır. Ancaq onun hiyləsi baş tutmur və ifşa olunur.

Oğuz qəhrəmanları azgın düşmənlərə qarşı mübarizədə həmişə qələbə qazanırlar. Bu müvəffəqiyyətlərin əsasında birinci növbədə qələbəyə güclü inan hissi durur. Onlar ulu Tanrıya, onun seçdiyi peyğəmbərlərinə qəlbən inanır, haqlı olduqlarına görə qalib gələcəklərinə irəlincədən əmin dirlər. "Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda Oğuz bəylərinin düşməni üzünə hücum ərafəsinin təsviri ilə bağlı aşağıdakı cümlələrin mənasının şagirdlər üçün bir qədər geniş açılması vacibdir. "Ağ alınlarnı yerə qoydular. İki rükət namaz qıldılar. Adı gözəl Məhəmmədi yada gətirdilər (səh. 28-29). Əvvəlcə "ağ alın" ifadəsinə diqqət yetirək. Burada həmin ifadə məcazi mənada işlənmiş, Tanrı yanında pak olan, üzü ağ, günahsız insanlar nəzərdə tutulmuşdur. İmanlı müsəlmanlar qadiri Allahı hər bir işdə özlərinə dayaq bilir, ən çətin anlarda istəklərinin yerinə yetirilməsi üçün onunla daha yaxından rəbitədə olur, iki rükət həcat namazı qılır və arzularını çin olur. Tanrı dərgahında Məhəmməd (s) peyğəmbərin məqamı ən uca mərtəbədə dayanır. İslam cəmiyyətində bu ilahi şəxsiyyətin adı çəkilərkən ona və ailəsinə salam və salavat göndərilməsi tövsiyə olunur. Müqəddəs kitabın "Əhzəb" surəsinin 56-cı ayəsində deyilir: "Peyğəmbərə Salavat göndərir Allah və mələkləri. Ey iman gətirənlər! Siz də ona sala-

vat gətirin!" (səh.213). İstər bu boyda, istərsə də dastanın digər boylarında Adı gözəl Məhəmməd (s) yada salınır, onun xatirinə dirilər şəfaət, inayət, dünyasını dəyişənlərə rəhmət dilənir.

"Quran" ulu Tanrı tərəfindən göndərilmiş ilahi kitab kimi on dörd əsrə yaxındır ki, bütün dünyanı öz nuruna qərq etmişdir. Bu gün təkcə din xadimləri, sadə müsəlmanlar deyil, bir çox elm sahələrində çalışan alimlər də onun ayələrindən bəhrələnilir. Müqəddəs kitabın 93-96-cı ayələrində deyilir ki, həzrət Yusif uzun ayrılıqdan sonra köynəyini atası Yaquba göndərdi. Tapşırdı ki, gözlərinə sürtünlər açılacaq gözləri. Karvan Misirdən yola düşəndə Yaquub Yusifin iyini duydu, müjdəci gəlib köynəyi onun gözlərinə sürtüdü. Möcüzə baş verdi. Uzun illər boyu ağlamaqdan gözləri tutulmuş Yaquubun gözləri açıldı. Valideynin övlada məhəbbəti və qadiri Allahın şəfaəti insanı heyran edir, hər birimizi həyat barədə dərin-dən düşünməyə çağırır.

"Yusif" surəsindəki bu ayələrin birbaşa təsirini "Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda görürük. Bamsı Beyrək on altı il Bayburt qalasında dustaq qalır. Baybura bəyin gözləri ağlamaqdan tutulur. Oğlu əsirlikdən qayıdır. Muştuluqçu bu xəbəri Bayburaya çatdırır. O deyir: "Oğlum olduğunu ondan bilərəm ki, kiçik barmağın qanatsın, qanını dəsmala silsin, gözümə çəkim, gözüm açılrsa, oğlum Beyrəkdir." (səh.28).

Onun dediyi kimi edirlər, Allahın qüdrəti ilə gözləri açılır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ilkin nümunələri içərisində ən irihəcmli olan "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda xalqın adət-ənənələri, islamı dəyərlər geniş şəkildə öz təcəssümünü tapmışdır. Biz bir boy nümunəsində bəzi məqamlar barədə bəhs etməyə soy etdik. Boyun təşkilatı ayrıcə mövzudur. Bu barədə növbəti yazılarımızdan birində söhbət açmağa çalışacağıq.

ƏDƏBİYYAT TƏLİMİNDƏ MÜSTƏQİL TƏHLİL BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI

Zemfira MUSTAFAYEVA,

Bakı şəhərindəki 214 saylı məktəbin müəllimi

Bu gün müəllimlərin ən ümdə vəzifəsi müstəqillik əldə edən və bu yolla inamla irəliləyən respublikamızın gələcəkdə daha da inkişaf edib tərəqqi tapması üçün yeni ruhlu vətəndaşlar, yeni hadisələri müstəqil təhlil edib ondan düzgün nəticə çıxarmağı bacaran, demokratik ruhlu insanlar yetişdirməkdir. Belə vətəndaşları, fikrimizcə, yalnız yeni təlim metodları ilə işləyən məktəblərdə formalaşdırmaq mümkündür. Bütün bu vəzifələrin və tələblərin həyata keçirilməsində humanitar fənlər içərisində ədəbiyyat fənninin imkanları daha genişdir.

Bildiyimiz kimi, şagirdlər son zamanlar bədii əsər oxumağa soy göstərmirlər, yalnız ədəbiyyat dərslərindəki materialları oxumaqla kifayətlənirlər. Hazırda elm və texnikanın inkişaf etdiyi bir dövrdə şagirdlər videofilmlərə, televiziya verilişlərinə baxmağı, kompüter oyunları ilə məşğul olmağı əsər oxumaqdan üstün tuturlar.

Bəs bu çətinliklərin öhdəsindən necə gəlirəm? Bir müəllim kimi mən də interaktiv metodlardan istifadə edərək dərslərimi müasir tələblər səviyyəsində qurmağa, yeni təlim texnologiyalarından bəhrələnməyə çalışıram. Təkrar dərslərində və bədii əsərlərin təhlili zamanı çox vaxt **qruplarla iş** metodundan istifadə edirəm. Qrup liderləri dərslərində mənim ən yaxşı köməkçilərimə çevrilirlər. Təhlil dərsləri bir növ disputu xatırladır.

İlk növbədə uşaqlara bədii əsərləri tapmaqda kömək edirəm, sonra onların oxunması üçün həvəsləndirirəm. Əsərdəki maraqlı cümlələri, ifadələri oxudur, şagirdləri onların üzərində fikirləşməyə sövq edirəm. Daha sonra

şagirdlərə hansı hadisələri daha çox xoşladıklarını açıqlamağı, ayrı-ayrı qəhrəmanlara münasibət bildirməyi təklif edirəm. Şagirdlərə belə suallar verirəm: "Siz bu fikirlə, əhvalatla, orda qaldırılan məsələ ilə razısınız mı?", "Siz bu haqda nə düşünürsünüz?" Bu vaxt uşaqlara müstəqillik verirəm. Həmin əsərlərdən şagirdlərin hansı nəticəni çıxardıqlarını müəyyənləşdirmək üçün bədii əsərlərin ideyasını, surətlərin təhlilini diqqət mərkəzində saxlayıram.

X sinifdə C.Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı" pyesinin tədrisinə 3 saat vaxt ayırıram; bunun 2 saatını əsərin məzmununun öyrədilməsinə, 1 saatını isə təhlilə verirəm.

Məzmunun mənimsənilməsinə həsr edilən dərslərdə əsərdən seçdiyim səciyyəvi yerləri sinifdə rollar üzrə oxutdurub, şagirdlərin diqqətini daha mühüm mətləblərə yönəldirəm.

Məzmunu yaxşı mənimsənmək üçün şagirdlərə tapşırıram ki, əsərin əsas və köməkçi süjet xətlərini müəyyənləşdirsinlər və yazılı şəkildə plan qursunlar. Əsərin təhlili zamanı yazı taxtasından bir sxem asıram. Sonra şagirdlərə həmin sxemdə olan xanalara qazandıqları məlumatları yazmağı tələb edirəm. Bu zaman şagirdlər Ana obrazını - Azərbaycanı, onun oğullarını, aldıqları təhsili, geyimlərini, məşğuliyyətlərini, dostlarını, Vətəne münasibətlərini öyrənirlər.

Hər üç qardaşın düşüncə tərzləri bir-birinə yad olduğu üçün sözləri tutmur. Birinin danışdığı dili o biri anlamır. Bir-birlərinin elmini və biliyini bəyənmirlər. Hər biri ana və bacısını öz təsiri altına salmağa çalışır.

Mirzə Cəlil XX əsrin əvvəllərində vətənləmin taleyini ayrı bir ölkənin əlinə vermək istəyən bəzi ziyalıları-

mızın düşüdü yarış yolu göstərir. Şagirdlər sxemdə verilənlərdən təsirlənərək qardaşların şəkillərini çəkirlər. Sonra qardaşların Rusiyada, İranda və Türkiyədə təhsil almaqla həmin ölkələrin adət-ənənələri ilə vətənə döndüklərini ətrafı başa salıram.

Əsərin təhlili prosesində **fənlərə-rası əlaqəyə** də müraciət edirəm. Şagirdlərin tarix fənnindən qazandıqları bilikləri yada salır, qonşu dövlətləri xatırladım. Çar Rusiyasının ölkəmizə qarşı yürütdüyü müstəmləkəçilik siyasətinin acınacaqlı nəticələri barədə şagirdlərin bildiklərini zənginləşdirirəm. Müstəmləkə dövründə bəzi ziyalılarımızın arasında gedən bu "parçalanma" C.Məmmədquluzadəni həmişə narahat edən məsələlərdən olmuşdur. Böyük dramaturq bu cür ziyalıları tənqid və ifşa etmək üçün maraqlı bədii vasitələrdən istifadə etmişdir. Budur, sensor Mirzə Cəfər onların evində yoxlama aparır. Lakin qardaşların vətən üçün nə qədər dəyərsiz bir varlıq olduqlarını görür. Mirzə Cəlil bu mənzərəni ürək ağrısı ilə açıb göstərir.

Sonra şagirdləri qruplara bölüb düşündürücü suallar verirəm.

I sual: Müəllif qardaşların təmsalında kimlərin mövqeyini açıqlamaq istəmişdir?

II sual: Sizcə, qardaşları birləşməyə qoymayan nədir?

III sual: Əsərin hansı epizodu sizə daha güclü təsir etdi? Niyə?

IV sual: Siz Gülbaharın yerinə olsaydıq, qardaşlarınızı birləşdirmək üçün nə edərdiniz? Zəhrabəyimin dərdi nədir, o atadan qalma bəyazla nə demək istəyir?

V sual: Mirzə Cəlil çobanları əsərə nə üçün daxil edib? Sizcə çox dil bilmək lazımdır, ya yox? Bu zaman dilimizdən imtinamı etməliyik?

Suallara cavab hazırlayan şagirdlər fikirlərini əsaslandırmaq üçün əsərdən tutarlı nümunələr seçirlər.

Cavablardan aydın olur ki, Gülbahar obrazı onları daha çox cəlb edir. Əsərdə mübariz surət kimi verilən Gülbahar mənən çobanlarla daha yaxındır. Onları yaxınlaşdıran xalqa,

vətənə, sadə insanlara olan məhəbbətdir. Müəllif əsərdə heç də savadsızlığı təbliğ etmir, o belə bir fikri çatdırmaq istəyir ki, insanı millətdən uzaq salan yad təsirdən, təhsildənsə, savadsız olub xalqın adət-ənənəsinə qovuşmaq daha yaxşıdır.

Çox dil bilmək məsələsi şagirdlər arasında qızgın mübahisəyə səbəb olur. Hər kəs müasir dövrdə çox dil bilməyi zəruri sayır, ancaq öz dilini unutmamağı vacib hesab edir. Şagirdlərin fikrincə, doğma dilinə xər baxanlarla mübarizə aparmaq lazımdır. Çox dil bilmək faydalıdır. Bu, xalqın rifahına, vətənin inkişafına xidmət etməlidir.

Bədi əsərlərin öyrədilməsinin bütün mərhələlərində şagirdlərin müstəqil düşüncəsinin inkişafına imkan yaradır. Lakin **təhlil mərhələsində** daha diqqətli oluq. Şagirdləri yarıdıcı düşüncəyə, müqayisələr aparmağa istiqamətləndirən suallara geniş yer verirəm. Bu baxımdan "Aldanmış kəvakib" in təhlili prosesində apardığım iş şagirdləri daha çox cəlb edir. Şagirdlərə əvvəlcədən elan edirəm ki, Yusif Sərrac və Şah Abbas surətlərinin xarakter və əməllərindəki fərqi bütün incəliklərinə qədər aydınlaşdıracağıq.

Əsərin məzmununu mənimsəyən iki şagirdə təklif edirəm ki, hər iki surətin xasiyyətindəki başlıca cəhətləri xüsusi sxemdəki dairəciklərə yazsınlar. Şagirdlər işə eyni vaxtda başlayırlar. İşin icrasına ayrılan vaxt tamam olanda yazını dayandıraram. Dairələr sayılır, çox və tutarlı yazan şagird qalib sayılır. Sonra şagirdləri qruplara bölüb onlara düşündürücü suallar verirəm. Suallardan biri ədəbiyyat və tarix fənləri arasında inteqrasiya yaratmağa xidmət edir.

1. Hekayədə təsvir olunan hadisə hansı dövrə aiddir? Həmin dövr haqqında nə bilirsiniz?

2. Yusif Sərracın sağlın dövründə apardığı islahatlar sizin ürəyinizdən-dirmi?

3. Ölkəyə, xalqa münasibətlərinə görə Yusif Sərracı Şah Abbasdan fərqləndirən cəhətlər hansılardır?

4. Hazırda Yusif Sərrac kimi dövlət başçısı varmı? Hansı konkret dövlət başçısını nümunə göstərə bilərsiniz?

5. M.F.Axundzadə Şah Abbasa və Yusif Sərraca necə münasibət bəsləyir? Əsərdən çıxan nəticə.

Sonra şagirdlər qruplarda müstəqil işlədikdən sonra öz rəylərini açıqlayırlar. Onlar hər iki şahı öz münasibətlərini bildirirlər. Bu obrazların xarakterindəki başlıca xüsusiyyətləri əsərdən gətirdikləri nümunələr əsasında göstərir və təhlil edirlər. Çalışırıq ki, şagirdlər cavablarında sərbəst və səmimi olsunlar, düşüncələrini desinlər.

Şagirdlər tanış olduqları əlavə materiallara əsasən tarixi faktları xatırladırlar, Səfəvilərin hakimiyyətini, onun əsasının qoyulmasını, Xətayinin fəaliyyətini qiymətləndirir, Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə İranın vəziyyətini yada salırlar.

Şah Abbasın hakimiyyəti ilə Yusif Sərracın hakimiyyətinin müqayisəsi daha maraqlı olur; şagirdlər Yusif Sərracın islahatlarını bəyənilir və onun əməllərini alqışlayırlar. Yusif Sərracın mərdliyi, xalqa məhəbbəti, mövhumata inanmadığı şagird cavablarında döndə-döndə vurğulanır.

Şah Abbasın münəccimlərin sözü ilə taxtdan əl çəkəməsinə şagirdlər avamlıq və acizlik kimi dəyərləndirirlər.

Yusif Sərrac vətəni, xalqını dərin məhəbbətlə sevdi. O, zəhmətkeşdir. Sağlın keçərkən belə, o, ailəsinə xəzinədən cüzi əşya götürür, acgözlük etmir. Dostları onu sevdi, ona inanır, ondan məsləhət alırlar. Yusif şah xalq içərisindən çıxmış ağıllı, namuslu adamları başına toplayır. Millətin maariflənməsini istəyir, məktəb və xəstəxanalar açdırır, səhər və kəndlərin abadlaşması üçün göstərişlər verir, vergiləri azaldır, susuz yerlərə su çəkdirmək istəyir və s. Yusif Sərracın iki həftəlik sağlın dövrü İran üçün "səadət əyyamı" olur.

Şah Abbasın hakimiyyətini, onun zəifliyini şagirdlər pisləyirlər. O, ölkə və xalqın vəziyyəti ilə maraqlanma-

yan cahil bir şahdır. Ölkə Şah Abbasın despotluğu, baxımsızlığı üzündən acınacaqlı vəziyyətə düşür. O, Axund Səməd, Mirzə Sədrəddin, Mirzə Möhsün, Mövlana Cəmaləddin kimi bacarıqsız, yaltaq şəxsləri başına yığmaqla dövlətin sarsılmasına səbəb olur.

Şagirdlər Yusif Sərracı Heydər Əliyevə oxşadırlar. 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gələn H.Əliyev dağılmış Azərbaycanı bərpa etməyə başladı. Ermənilərlə atəşçə elan etdi, ordu yaratmaq haqqında qərar qəbul etdi. Yeni tipli məktəblər açdırdı, xəstəxanaları təmir etməyi, müasir avadanlıqla təchiz edilməsini, savadlı həkim və müəllimlərin hazırlanmasını qarşıya məqsəd qoydu. Ədəbiyyatın, tarixin, mədəniyyətin inkişafına, dilimizin dövlət dili kimi geniş fəaliyyətinə nail oldu.

Xarici dövlətlərlə əlaqə yaratmaq, neftimizi dünya bazarına çıxarmaq, xalqın rifahını yaxşılaşdırmaq, iqtisadi əməkdaşlıq, dini ocaqların bərpası, küçə və meydanların, parkların abadlaşdırılması üçün qərarlar verdi. Bütün bu islahatlar Müstəqil Azərbaycanın çiçəklənməsində, dünya dövlətləri sırasında tanınmasına səbəb oldu.

H.Əliyev də Yusif Sərrac kimi rüşvətxorluğa qarşı amansız mübarizə apardı, dövlət idarələrində, ictimai həyatın bütün sahələrində rüşvətxorluğun, ələbaxımlığın kökünü kəsdi.

Yusif Sərracdan fərqli olaraq H.Əliyev çətin anda hakimiyyəti qoyub qaçmadı. Özü kimi dönməz adamları başına yığdı, xalqa arxalana-raq dövlətçiliyimizi qoruyub saxladı. Hazırda oğlu İlham Əliyev də məhz atasının islahatlarını inkişaf etdirir, onun nəsihətlərinə əməl edir, ölkəmizi xoşbəxt gələcəyə aparır.

Bədi əsərlərin tədrisində müstəqil işlərin tətbiqi şagirdlərdə müstəqil təhlil bacarığının formalaşmasına, qazanılmış biliklərin şüurlu və möhkəm olmasına imkan yaradır.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TEXNİKİ MƏTNLƏRİN VƏ TERMINLƏRİN MƏNİMSƏDİLMƏSİ METODİKASI

İnqilab BABAYEV,
ADNA-nın Azərbaycan dili kafedrasının dosenti,
filologiya elmləri namizədi

Sevil NƏCƏFOVA,
ADNA-nın Azərbaycan dili kafedrasının baş laborantı

Ali texniki məktəblərin təlim rus dilində olan qruplarında tələbələr Azərbaycan dili dərslərində bədii mətnlərlə yanaşı, seçdikləri ixtisasa dair texniki mətnləri də öyrənirlər. İxtisas mətnlərinin və terminlərinin öyrədilməsi tələbələrə həm Azərbaycan dilini öyrənmək, həm də gələcək ixtisasları ilə, istehsalat prosesləri ilə yaxından tanış olmaq imkanı yaradır.

Texniki mətnlər və burada işlədilmiş texniki terminlərin izahı texniki kitablardan və lüğətlərdən götürülə bilər. Bu zaman mətnlərin düzgün seçilməsinə diqqət yetirilməlidir. Belə ki, seçilmiş mətnlər tələbənin dilbilmə səviyyəsinə və ixtisasa uyğun olmalıdır. Əks təqdirdə, çəkilən zəhmət hədəfə gedə bilər.

Nümunə üçün Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasında keçirilmiş bir dərslə nümunə götürək. Dərs Neft-qaz-mədən fakültəsindədir. Fakültədə bir neçə ixtisas öyrədilir. Bunların hamısında fakültənin adına uyğun olan dərslər keçilir. Müəllim "Məqsəd və intonasiyadan asılı olaraq sadə cümlənin növləri" mövzusunda dərs keçir. Qrammatik izahatdan sonra müəllim mövzuya uyğun olaraq nəqli, sual, əmr, nida cümlələrinə aid nümunələr verməlidir. Əlbəttə, bədii ədəbiyyatdan götürülmüş mətnlərdən istifadə etməklə müəllim mövzunun mahiyyətini tələbələrə asanlıqla izah edə bilər. Lakin texniki mətnə müraciət etdikdə bir sıra çətinliklər ortaya çıxır. Məsələn, "Neft və qaz quyularının istismarı" kafedrasının müdiri, akademik A.Mirzəcanzadə və prof. F. Şixəliyevin "İxtisasa giriş" kitabından aşağıdakı mətnə diqqət yetirək:

Neft nədən əmələ gəlmişdir?

Bu suala alimlər çoxdandır ki, cavab axtarırlar. Lakin neftin nədən əmələ gəlməsi məsələsi hələlik indiyədək tamam həll olunub qurtarmayıb.

Neftin necə və nədən əmələ gəlməsi haqqında onlarca nəzəriyyə mövcuddur. Bəzi alimlər sübut etməyə çalışırlar ki, neft vulkan püskürməsi zamanı əmələ gəlir. Digər alimlər isə neftin daş kömürdən əmələ gəlməsi nəzəriyyəsinə irəli sürmüşlər.

Son zamanlarda alimlərimizin gərgin və səmərəli əməyi sayəsində neftin necə və nədən əmələ gəlməsi müəyyən dərəcədə aydınlaşdırılmışdır. Alimlərimiz müəyyən etmişlər ki, daş kömür və torf kimi neft də üzvi maddələrdən törəmişdir. Neft çox da dərin olmayan dəniz körfəzlərinin dibində əmələ gəlmişdir. Dəniz körfəzlərinin sularında say-sız-hesabsız miqdarda gözə görünməyən, olduqca kiçik, indiki infuzor, amöb, molyuska və mikroskopik yosunlar kimi canlı orqanizmlər yaşamışdır. Bu bəsit orqanizmlər plankton adlanır. Gözlə görünməyən bu canlılar yaşayır, artır, ölürdü. Onların qalıqları körfəzlərin dibinə yığırdı. Çox ehtimal ki, bunlara dəniz yosunları, balıq və dəniz heyvanlarının da qalıqları qarışırdı. Çayların çoxlu miqdarda gətirdikləri lil və qumla birlikdə bu körfəzlərin dibində ölmüş plankton kütləsi yığırmış.

Milyon illər ərzində həmin canlıların qalıqlarından qalın laylar əmələ gəlmişdir. Bu lay çürümüş, parçalanıb dağılmış, sonralar əmələ gələn layların təzyişi və yüksək temperaturun təsiri ilə tədricən nefti əmələ gətirən karbohidrogenlərə çevrilmişdir.

Neftin üzvi məşə nəzəriyyəsinə təcrübə də təsdiq edir. Doğrudan da, neft yataqlarına qədim dənizlərin körfəzlərində təsadüf olunur. Hazırda geoloqlar nefti indi yox olmuş dənizlərin sahillərində, körfəzlərində axtarırlar, çünki belə yerlərdə neft yataqlarına daha tez-tez rast gəlinir.

Bu mətni və mətnə gedən terminləri tələbələrə mənimsətməkdən ötrü mətnə aid Azərbaycanca-rusca lüğət verilir. Lüğət tərtib edilərkən tələbənin dilbilmə səviyyəsinə nəzərə alınmalı, əvvəlki mətnlərdə verilmiş sözlərin təkrar tərcüməsinə yol verilməməlidir. Sonra mətnəki terminlər və onların izahının verilməsi məqsədə uyğundur.

"Neft nədən əmələ gəlmişdir?" mətnində müəlliflər çox maraqlı bir sualın cavabını izah etmişlər. Bircə, müəllim müxtəlif lüğətlərdən istifadə etməklə aşağıdakı terminlərin izahını verməlidir. Çünki mətnin başa düşülməsində və neftin əmələ gəlməsində həmin anlayışlar əsas rol oynayır.

1. VULKAN - lat. Təpəsindəki deşikdən od, qaz püskürən konusşəkilli dağ; yanar dağ.
2. PLANKTON - lat. Torflarda və çaylarda yaşayan və yalnız su axını ilə hərəkət edən bitki və heyvan orqanizmləri.
3. İNFUZORİYA - lat. gözlə görünməyən kiçik, toxumasız ən sadə heyvan.
4. AMÖB - yun. Təkhüceyrəliyə mənsub olub şirin suda yaşayan və daimi forması olmayan mikroskopik adı gözlə görünməyən ibtidai heyvan.
5. YOSUN - botan. Kökü, gövdəsi, yarpağı olmayan və bununla da başqa su bitkilərindən fərqlənən sporlu su bitkisi, dənizdən çıxan otlar.
6. KÖRFƏZ - Okeanın, dənizin və ya gölün qurunu içinə soxulmuş hissəsi.
7. KARBOHİDROGENLƏR - ("karbon" latın, "hidrogen" yunan sözü) molekulları yalnız karbon və hidrogen atomlarından ibarət olan üzvi birləşmələr sinfi; molekul kütləsi və kimyəvi quruluşundan asılı olaraq qazvari, maye və bərk halda olur.
8. LAY - plast-rus. - Geoloji kütlə; əlamətləri: 1) Yastı formalı, qalınlığı yayılma sahəsindən qat-qat az; 2) Onu altıda və ya üstə yatan

çöküntülərdən ayıran iki laylanma səthi (daban və tavan) olur; 3 Tərkibi əksərən bircins olur.

Mətdəki terminlərin izahından sonra **plan** verilir. Planın tərkibi də mətni mənimsəməyə kömək edir. Ona görə də plan ilə tərtib edilməlidir ki, tələbələr üçün faydalı olsun. Bizcə, aşağıdakı plan mətni mənimsəməyə kömək edə bilər.

Mətnin planı:

1. Neftin əmələ gəlməsi haqqında nəzəriyyələr. 2. Bu sahədə alimlərin son zamanlarda əldə etdiyi nailiyyətlər. 3. Neftin əmələ gəlməsində mühüm rol oynamış amillər. 4. İtmiş dənizlərin körfəzləri zəngin neft yataqlarıdır. 5. Üzvi mənşə nəzəriyyəsinə əsasən neftə təsadüf edilən yerlər. 6. Müasir dövrdə geoloqlar nefti haralarda axtarırlar?

Mətni mənimsədikdən sonra qrammatik izahata əsasən aşağıdakı tapşırıqları vermək olar: 1. Mətdəki nəqli cümlələri tapın və qeyd edin. 2. Mətdə əmr, sual və nida cümlələrinin nə üçün işlənmədiyini izah edin. 3. Mətnə əsasən bir-birinə suallar verin. Bu zaman sual cümlələrinin intonasiyasına fikir verin. 4. Mətnin məzmununu əsas götürərək əmr cümlələri tərtib edin ("Neftin necə yaranmasını izah et" və s.) 5. Verilmiş izahlı terminləri dəftərinizə yazın və onları öyrənin. İzahı verilməmiş terminlərin mənasını "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndən öyrənin.

Başqa mövzularda keçirilən dərslərin göstərilən nümunədəki kimi aparılması, bizcə, daha yaxşı sərəfə verər. Bu, imkan yaradır ki, tələbələr Azərbaycan dilinin qrammatikası ilə yanaşı, alcaqları neftçi ixtisası və neftlə bağlı bir sıra terminlərlə də tanış olsunlar.

Bu deyilənləri yerinə yetirdikdən sonra tələbələr qrammatik izahatı, texniki mətni və terminləri necə mənimsədiklərini yoxlamaq üçün aşağıdakı suallara cavab verməlidirlər:

Özünü yoxlamaq üçün suallar:

1. İntonasiyadan və yürüdülmə məqsəddən asılı olaraq cümlənin hansı növləri vardır?
2. Nəqli cümlə nəyə deyilir? Onun başqa cümlələrdən fərqi nədədir?
3. Sual cümləsi hansı yollarla əmələ gəlir?
4. Əmr cümləsinin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?
5. Nida cümləsinin əmr cümləsindən fərqi nədədir?
6. Yazılı və şifahi nitqdə bu cümlələrin hansından daha çox istifadə olunur?
7. Neftin əmələ gəlməsində hansı amillər iştirak edir?
8. Hazırda geoloqlar nefti haralarda axtarırlar?

Tələbələrə tapşırıqlı ki, özünü yoxlama suallarına cavab hazırladıqdan sonra mətni yuxarıda göstərilən plana əsasən danışın və konspekt tərtib edin.

Bizcə, bu metodik göstərişlərdən həm tələbələr, həm də ali texniki məktəblərdə "Azərbaycan dili"ndən dərs deyən müəllimlər istifadə etsələr, daha çox uğur qazana bilərlər.

MİLLİ ƏDƏBİ DİLİN CƏNUB QOLU

Ramilə QƏDİMOVA,
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya fakültəsinin II kurs magistrantı

Ədəbi dil seçmə və əvəzetmə əsasında, ümumxalq dilinin bazasında müəyyənlanmış nitq təzahürüdür. Onun əsasında dialekt durur ki, bunu **kəynə** adlandırırlar. Ədəbi dilin normaları da ona əsasən müəyyənləşir.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda vahid normalı ədəbi dil fəaliyyət göstərirdi. Lakin Azərbaycanın ərazi cəhətdən ikiye bölünməsi ədəbi dil normalarında da ikiləşmə yaratdı. Şimali Azərbaycan Çar Rusiyasının zülmünə, Cənubi Azərbaycan feodal zülmünə məruz qaldı. Ancaq müqayisə olunsun, görərik ki, Şimali Azərbaycanın mədəni həyatında köklü dəyişmələr baş vermişdir. Bu da birbaşa ədəbi dilin mahiyyətinə təsir edir. Şimali Azərbaycanda yazıb-yaradan söz ustalarımız klassik yazılı dilimizin demokratik cəhətlərini əsas götürərək, onu yeni dövrün məzmununa uyğun olaraq xalq dilinin dialektfövqü elementləri ilə dolğunlaşdırdılar və məhəlləçilik nüfuzu ədəbi dil normasını korlayacaq dərəcəyə çatmadı. Cənubda isə ədəbi dilə məhəlləçilik elementləri daxil edilir.

XIX əsrdə böyük söz ustalarının, söz sənətinə yenilik gətirən yazıçı və şairlərin çoxusu Şimali Azərbaycanda yetişir. Dilin söz və ifadə yeniliyində mühüm təşkilədiçi faktorlardan sayılan janr yeniliyi bu sənətkarların adı ilə bağlıdır. Publisistik üslub da burada yaranır. Ədəbi dil normasının müəyyənləşməsinə nəzəri müdaxilə, elmi dilçilik fikrinin meydana gəlməsi və dil fəaliyyətini nəzarət altına alması XIX əsrdə Şimali Azərbaycanda mövcud olan elmi (dilçilik) sferanın adı ilə bağlıdır. Bunda M. F. Axundzadə, H. Zərdabi, N. Vəzirov kimi mütəfəkkirlərin rolu əvəzsizdir.

Azərbaycanın şimal hissəsində dilimizə alınma sözlər Avropa dillərindən rus dili, cənubda isə fars dili vasitəsilə keçir. Bütün bu faktorlar sayəsində XIX əsrin ortalarından diferensial göstəricilər az-çox nəzərə çarpır. Məsələn: Nəbatidə Vaqifin dil ənənəsi ilə yanaşı, cənub xüsusiyyətləri də özünü göstərir:

Müqəvvəs qaşların etginən kaman,
Çəkinən müjgandan tiri-cansitan.
Bu xəstə canımı qılginən nişan,
Qoy etsin köksümü para gözlərin.

(Nəbati)

Bir ala gözlünün, sərvi-rəvanın,
Gərək qulluğunda durasan dürist.
Hənəli əllərin, nazik barmağın,
Yetirib dəstindən tutasan dürist.

(Vaqif)

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində ədəbi dildə normanın ikiləşməsi təsbit olunur. Cənub norması özü üçün istinadgah dialekti seçir və onun əsasında fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan milli ədəbi dil normasının formalaşmasında üç tərkib hissəsi iştirak edir: yazılı ədəbi dilin ənənəvi xüsusiyyətləri, dialekt - koynə ünsürləri, loru - ümumdanişiq faktları.

Tarixə nəzər salsaq, görürük ki, Təbriz dialekti ədəbi dilin koynəsi kimi çıxış etmişdir. XV-XVI əsrlərdə folklor - danışıq üslubunda Təbriz şivəsinə aid xüsusiyyətlərə rast gəlirik. "Əsrəmə" və "Şühədanamə"nin dilində belə göstəricilər saysızdır.

Ədəbi dilin şimal və cənub qolları arasındakı fərqlərin bütün yaruslarında nəzər salsaq.

FONETİK NORMA:

Azərbaycan dili üçün söz sonunda samitlərin qarışması və cingiltiriləşməsi hadisəsi xüsusi şəkildə nəzərə çarpır. Cənubda sondakı samit qarışmaya meyillidir və bu da yazıda öz əksini tapır:

Yük-yapını hey çatırdıq ki, gedax,
Sel çımxırıb, məcbur idik qeyidax.

(Şəhriyar)

Buna M. Möcüzədə də rast gəlirik. Məsələn: pişirdux, gedax və s.
Ədəbi dilin cənub qolunda **səsdüşümü**:

Heydərbaba, alçaqların köşk olsun,
Bizdən sora qalanlara eşq olsun.

(Şəhriyar)

SƏSARTIMI:

Qibleyi-aləmlərə yüz il "bəli, qurban" dedik,
Bir zaman da "hən" deyək ağayi-cümhuriyyətə.

(Möcüz)

Bulaq genə gəlib doldurur?
Ya quruyub baxçaları soldurur?

(Şəhriyar)

"Genə" sözündə bizə elə gəlir ki, y-g əvəzlənməsi baş vermişdir. Əslində belə deyil, çünki "y" "g"-ya keçə bilmir. Fəqət, əksinə hadisə olur. Bu sözdə "g"-nın qorunub saxlanması tarixi göstəricidir, tarixən belə olmuşdur. Sonra o, "y" ilə əvəzlənib indiki formasını almışdır.

Cənub şivələrindən danışıqda a-c; a-a; y-v (tarixən bu da əksinə olub) əvəzlənməsi diqqəti cəlb edir. Bu formaya Cənub ədəbi dil normasında rast gəlirik. Bütün şairlərin dilində bu göstərici var.

Mən sənintək dağa saldım nəfəsi,
Sən də qeytər, göylərə sal bu səsi.

(Şəhriyar)

Və ya

Heyvanlara çıpaq minib qovardıq,
Söz çıxsaydı, sinə görəb sövərdiç.

(Şəhriyar)

XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilin şimal qolunda diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri, şərti olaraq desək, y-g əvəzlənməsidir.

Dutsun çörəgim gözlərinin ağü qərasın.

(M.Ə.Sabir)

Belə nümunələrə klassiklərimizin əsərlərində tez-tez rast gəlmək olar:

Hünər babında laf etmə Nəsimi,
Özün **ögən** kişilər aqıl olma.

Və ya:

Canani mənim **sevdigimi** can dəxi bilməz,
Könlüm **diləgin** dünyada canan dəxi bilməz.

(Nəsimi)

Bu misallar "g" variantının qədim olduğunu bir daha sübut edir.
Bunu Cənubda Möcüzün şeirlərində müşahidə edirik :

Bozbaş **dedigin** başə belə, canə xəterdir,
Yat, dur səhər olsun, əti neylərsən, əmoğlu?

Bu hadisəni ədəbi dilin cənub qolunda fonetik norma hesab etmək olar, çünki bunlar yazıda öz əksini tapırdı.

Cənub qolunu şimaldan fərqləndirən əlamətlərdən biri də söz sonunda **labiallaşma** və **delabiallaşma** hadisələridir. Cənub şivələrinin əsas xüsusiyyətlərindən olan bu hadisələr digərləri kimi ədəbi dildə öz əksini tapmışdır.

Təndirlərin qovzanardı **tüstüsü**,
Çörəklərin gözəl iyi, istisi.

(Şəhriyar)

MORFOLOJİ NORMA:

İndiki zaman şəkilçisində "r"-nin düşməsi:

Mövlə **bili**, yoxdur özütək rindü nəzərbaz, Əyyarı- çəpəndaz.

(Nəbati)

Baqir, daxı sənə yox bəhs mü qədor,
Hər kəs ki, eşqə **allanı**, biixtiyərdir.

(M.Xalxali)

Cənub qolunun əsas əlamətlərindən biri indiki zaman şəkilçisindən sonra III şəxsdə "i" şəxs əlamətinin işlənməsidir. Tarixən bu, belə olmuşdur:

Canım nə qədər sədəmə yeyibdir, **usanmırı**,
Bu vortədən kənara qaçıb **daldalanmırı**.

(M.Xalxali)

Mənsubiyyət şəkilçili sözlər hallananda fərqlər görünür:

Bağla **bölünə** (belinə) qeyrəti, namusu, həyanı,
Sət qəddərəni, hacəti neylərsən, omoğlu?

(M.Möcüz)

MƏNSUBİYYƏT ŞƏKİLCİLƏRİ:

Vətəniz cismidi, siz də vətənə can kimisiz,
Razı olmun qala cansız vətən, ey cani-vətən.

(M.Möcüz)

Salam olsun **şövkətüzə**, **clüza**,
Mənim də bir adım gəlsin dülüzə.

(M.Şəhriyar)

İndiki zaman qeyri-qəti gələcəyin yerində işlənir:

Söz ağzında **əiridi** yağlar kimi.

(M.Şəhriyar)

Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri əmr şəklində I şəxsin cəmində **-alim**, **-əlim** şəkilçisindən istifadə olunmasıdır. Bu müasir türk dilində belə işlənir:

Vərəlim (verək) əl-ələ, təhsili-kamal eyliyəlim.

(M.Möcüz)

Əvvəlki əsrlərdə də ədəbi dildə bu forma işlədilmişdir. İnkərlıq şəkilçisi diqqəti cəlb edir:

Gözün oxşatmaram nərgiz gözüne,
Ki, nərgiz beylə göz görmüb özünə.
Fəraqın dərdinə billah **dözməm**,
Özümdən əl üzüb, səndən **üzməm**.

(M.Xalxali)

Etmən gözünü nərgizi-şəhləyə bərabər,
Zülfü - siyəhin tək şəbi-yelda ola bilməz.

(M.Xalxali)

40

II şəxsin təkində əmr şəkli Şimalda dialekt göstəricisidir. Cənubda artıq ədəbi dil normasına daxil edilib:

Hər nə deyəcəksən, **deginən**, canıma xoşdur,
Ey zahidi-bədkiş.

(Nəbati)

LEKSİK - SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏR:

Cənub qolunda farscadan alınan sözlər üstünlük təşkil edir: Bərq, bəqa, mərmiz və s.

Ey xösrovi-məhrıyan, (Ey ay üzülərin şahı)
Gəl birxə gülüstənə,
Ta mehri-ruxət pörtöv (Tainki üzün günəş kimi işıq)
Salsın gülü reyhanə.

(Nəbati)

İzafətlərdən geniş istifadə edilir:

Nofeyi-ahuyi-Çin səndədir, ey nəzənin,
Badi-səba tək əbəs etmə məni sərsəri.

(Nəbati)

SİNTAKTİK NORMA:

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, cənub qolunda izafətlərdən çox istifadə olunur. Bu da təyin və təyinolunanı əvəz edir: dürri - bisəfa, ləli - bibə-həya, səki - kuyi, dili- zar və s. Ancaq mətbuatda şimal normasına (bəzi əlamətlərinə) yer verilməsi sintaksisdə olan çatışmazlıqları aradan qaldırdı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli ədəbi dilinin xalq danışığı dili əsasında formalaşması onda olan sintaktik - konstruktiv formanın yazılı ədəbi dilə gətirilməsi ilə nəticələndi. "Molla Nəsrəddin" jurnalı bu addımı atdı. Cənubun ziyalıları bu jurnalla əlaqə saxlayırdılar. Ona görə də həmin sintaktik norma cənub qoluna da sirayət etdi. 70-80-cı illərdə mətbuatda buna rast gəlmək olar.

Yekun olaraq demək olar ki, bu qollar arasında "Çin səddi" çəkmək lazım deyil. Onlar Azərbaycan milli ədəbi dilinin ayrı-ayrı qollarıdır. Bu qollarda norma müxtəlifdir. Siyasi şərait dəyişsə, vahid Azərbaycan yaransa, artıq ədəbi dilimiz belə haçalanmayacaq, vahid ədəbi dil norması qəbul ediləcək.

Biz Heyran xanımda rast gəldiyimiz dil faktlarına M. Möcüzdə, M. Şəhriyada, Ə. Nəbatidə də rast gəlirik. Bu, o deməkdir ki, cənub qolunda norma budur. Sadəcə, o, dialekt - koynə ünsürləri əsasında formalaşdığından bizə "cənub dialekti" kimi təsir bağışlayır.

41

ŞAĞIRDLƏRİMƏ MƏDƏNİ DANIŞMAĞI NECƏ ÖYRƏDİRƏM

Tarifə ABASOVA,
Salyan şəhərindəki Ə. Kürçaylı adına
7 saylı orta məktəbin müəllimi

Təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipi öz məzmununda bir çox müddəalarla yanaşı şagirdin əqli, fiziki və intellektual imkanlarını, meyl və marağını aşkara çıxarıb nəzərə almaqla onun qabiliyyət və istedadının inkişaf etdirilməsini, eyni zamanda şagirdə özünün bacarıq və qabiliyyətini nümayiş etdirməyə əlverişli şərait yaradır.

Müasir dövrdə Azərbaycan məktəbinin qarşısında duran vəzifələrdən biri də şagirdlərdə yüksək mədəni keyfiyyətlər, o cümlədən nitq mədəniyyəti vərdisləri tərbiyə etməkdən ibarətdir.

Azərbaycan dilindən sistematik kurs üzrə müxtəlif təlim materiallarının – fonetikanın, leksikanın, qrammatikanın, üslubiyyətə aid məlumatların və s. tədrisi nitq mədəniyyəti ilə əlaqədar lazımı vərdiş və bacarıqların aşılınması üçün müəllimə geniş imkanlar verir. Mən bu yazıda yalnız bir imkandan – **şagirdlərin mədəni danışığa vərdiş etdirmək** imkanından söhbət açacağam.

Qrammatikadan söz-cümlələr haqqında şagirdlərə məlumat verərkən **bəli, hə, xeyr, yox** kimi sözlərdən nitqdə istifadənin məqamlarını, demək, üslubi xüsusiyyətlərini də öyrətməyi vacib hesab edirəm. Bəli, hə, xeyr, yox sözlərinin mənalı və onlardan istifadə məqamları ilə əlaqədar müsahibə aparıram. Ümumi nəticələr çıxarılır: bəli, hə, yox, xeyr sözlərini birləşdirən ümumi cəhət budur ki, hamısı fikrə münasibət bildirir: fərqləndirici cəhət isə budur ki, **hə, bəli** sözləri fikrə **təsdiq, yox, xeyr** sözləri inkar münasibəti bildirir. Qrammatik cəhətdən bu sözlər bərabər hüquqludur. Üslubi cəhətdən isə eyni mənanı daha incə və nəzakətli şəkildə ifadə etdiyi üçün mədəni danışıda bəli, xeyr sözlərindən istifadə olunması məqbul sayılır.

Müşahidə etmişəm ki, məktəbdə şagirdlərin nitqinə diqqət və tələbkarlıqla yanaşdıqda, davamiyyət yoxlanarkən şagirdlər "Bəli" deyər cavab verirlər. Əks halda isə biri "hə", o biri "mən", digəri "burada" cavabına üstünlük verirlər. Məncə belə halda onlara "Bəli", yaxud "burada" cavabını verməyi öyrətmək daha düzgündür.

Mədəni davranışla əlaqədar nəzakətli, incə sözləri mən bədii ədəbiyyatdan seçdiyim nümunələrlə birlikdə toplayıb qruplaşdırır (xüsusi dəftərdə) və onlardan təlim prosesində yeri gəldikcə didaktik material kimi istifadə edirəm. Sual oluna bilər ki, nə zaman, hansı məqamlarda? Bu suala ümumi şəkildə belə cavab verə bilərik: bəzi konkret mövzuları tədris edəndə (frazeoloji birləşmələri, düzəltmə isimləri, xitabları, ara sözləri və s.) yaradıcı yazılara hazırlıq dərslərində, qrammatik təhlil və müvafiq çalışma mətnləri üzərində iş apararkən və s.

İndi isə topladığım materialın məzmununa təxmini şəkildə nəzər yetirək.

1. **İlk tanışlıq və vaxtaşırı görüş məqamında** işlədilən söz, ifadə və cümlələr:

Bağışlayın, Sizin adınız nədir? Salam. Xoş gördük. Sabahınız xeyir. Axşamınız xeyir. Hər vaxtınız xeyir. Aqibətiniz xeyir. Xoş gəlmisiniz və s.

1) "Salam, əziz ana! Xoş gördük, xoş gördük, Əminə bacı!" (S.Vurğun)

2) "Axşamınız xeyir, Rüstəm dayı" (M.İbrahimov)

3) "Sən ey səhər dostu, ey sabah qızı, sabahın xeyiri!" (N.Xəzri)

2. **Xüsusi isimlərdən sonra** əmi, dayı, xala, bibi, bacı sözlərinin işlədilməsi, eləcə də bir sıra xüsusi isimlərə və qohumluq münasibətini bildiren

ümumi isimlərə (ata, ana, bacı, bibi və s.) "**-can**" şəkilçisini artırmaqla hörmət, əzizləmə, nəvaziş mənalının ifadə olunması: Kamran əmi, Züleyxa bibi, Lalə xanım, anacan, bacıcan, bibican və s.

1) "Yox, yox... Vidadican, bağışla məni.

Ürəkdən sevirəm hər bir kəlməni!" (S.Vurğun)

2) "Elədir anacan, dedin ürəkdən..." (S.Vurğun)

3) "Sağ ol, Fitnə bacı, Azər baba, Bilin ki, həm də, mən sizin balanız, kiçiyinizəm". (S.Vurğun)

4) "Əbdül əmi, qoyma mənim güllərim solsun" (C.Cabbarlı)

3. **Üzrxahlıq məqamında işlədilən zəruri söz və ifadələr:** bağışlayın, zəhmət olmasın, buyruq olmasın, xahiş edirəm, üzr istəyirəm, əgər mümkünsə, vaxtınız varsa, imkanınız olsa, inciməsəniz, əfv edin və s.

1) Bolkə yazdığım bu məktubla mən

Xəbər verməyirəm ürəyinizdən,

Odur ki, əvvəlcə üzr istəyirəm.

(S.Vurğun)

2) Günah məndədir, əfv edin, Ustad!

3) Bu hicran çağında gözünün yaşı

Qəlbimə axsa da, bağışla məni!

Günahım çoxsa da bağışla məni!

(M.Müşfiq)

4. **Dəvət və təkid məqamında işlədilən söz və ifadələr:** Buyurun içəri. Gəlin qonağımız olun. Qapımız üzünüdə həmişə açıqdır. Sizi səbirsizliklə gözləyirik və s.

5. **Vidalaşmaq məqamında işlədilən söz və ifadələr:** Salamət qalın. Sağ olun. Gecəniz xeyirə qalsın. Yuxunuz şirin olsun. Eviniz abad olsun. Həmişə sadlığa gələk. Əlvida! və s.

1) "Sağ ol, əskik olma, sən yaşa barı..."

(S.Vurğun)

2) "Ana, getdim, salamət qal! – deyib öpdü qarını"

(S.Vurğun)

3) "Əlvida, ey Vətən, ey əziz Bakı"

(S.Vurğun)

6. **Xoş arzuları bildirmək məqamında işlədilən söz və ifadələr:** yaxşı yol, uğur olsun, gününüz xoş keçsin, işiniz irəli, mübarəkdir, sizə də qismət olsun, min yaşayın, ağ günlü ol və s.

1) Uşağ bizimkidir, mübarək olsun!

(S.Vurğun)

2) Biz sənsiz də dolanarıq,

uğur olsun yoluna,

Qılıncını çalan zaman

qüvvət gəlsin qoluna!

(S.Vurğun)

3) Ana baxdı öz oğluna, su da səpdi dalınca,

Şair qəlbi bu səhnədən ilhamını alınca,

Yaşa dedi, ey qəhrəman!

Yaşa dedi, ey Vətən!

Qoy mərd olsun o mərd əlin,

o saf çəşm, əməlin...

Yox, yox, əziz balalarım, heç qisməyən səsinizi!

Gülər gördüm, oynar gördüm, xoşbəxt gördüm hər vaxt sizi

(S.Vurğun)

7. **Razılıq və əzizləmə münasibətlərini bildirmək məqamında işlədilən söz və ifadələr:** çox razıyam, çox şadam, minnətdaram, məmnuniyyətlə, xoşdur, sizi unutmaram, əzizim, gözümün işığı, fəxrim, canım-gözüm, şöhrətim, şanı, qadan alım, qurban olum, can bala və s.

1) Əziz ana, can ana! Gözəl, mehriban ana!...
(I.Səfərli)

2) Canım ana, gözüm ana!
(I.Səfərli)

3) Fəxrım, eşqim, həyatım,
Şöhrətim, şanıım mənim!
Sənsiz anılmaz adıım.
Azərbaycanım mənim!
(Ə. Ziyatay)

4) Yox, yox... qadan alım, min əyri göz var!
(S.Vurğun)

8. **Təbrik və təşəkkür bildirmək məqamında işlədilən söz və ifadələr:**
Bayranınız mübarək! Yeni iliniz mübarək! Gününüz aydın! Sizi təbrik edirəm və s.

1) Ay eller-obalar, gözünüz aydın!
Düşmənin səfləri pozulur bu gün...
(S.Vurğun)

2) Vidadi! Vidadi! Gözlərin aydın!
Vaqif qonaq gəlir.
(S.Vurğun)

3) Oğlum, xeyir işin olsun mübarək!
(S.Vurğun)

Uşaqlara ən ciddi əsəbilik mühitində də nəzakətli danışmağı, nitq mədəniyyətinin tələblərini gözləməyi tövsiyə edirəm. Çalışsın ki, şagirdlərim hədə-qorxu, yersiz öyüd-nəsihət, qəzəb və narazılıqla qarşılaşanda da "Fikirləşərim", "nəzərə alaram", "abırılı danış", "ağzını təmiz saxla", "böyüyün üzünə ağ olma!" və s. ifadələrdən istifadənin yerini bilsinlər. Əbəs yerə demirlər ki, hər bir insan öz dilinin arxasında gizlənir. Mis qabın möhkəmliyi səsindən, insanın mənəvi sağlığı, mədəniyyəti onun nitqindən və sözündən bilinir.

Şagirdlərdə yüksək nitq mədəniyyəti vərdişləri qazanmağa güclü həvəs oyatmaq üçün ən təsirli vasitələrdən biri də onları müxtəlif dövrlərdə sözün qüdrəti barədə söylənmiş hikmətli ifadələrlə tanış etməkdir. Mən belə hikmətli sözlərdən, eləcə də atalar sözlərindən didaktik materialların tərkibində, sinif-dəxaric məşğələlərdə istifadə etməyə çalışıram. Onlardan başlıcaları aşağıdakılardan ibarətdir:

1) "Ucuz söz qan qaraldar, xoş söz könül açar".
2) "Sözün yaxşısı baldan şirindir".
3) "Qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz".

4) "Söz var ki, kəsdirər başı, söz də var kəsər savaşı..."
(Ş. Xətayi)

5) "Artıran söz qədrini, sidiq ilə qədrin artırar,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz".
(M.Füzuli)

6) "Heç kəslə ədəbsiz danışma ki, sən,
Axırdə utanıb üzr istəyəsən".
(N.Gəncəvi)

7) "Çalış ədəbli ol, hər sözündə sən,
Ədəblə danışsın səni dinləyəm".
(N.Gəncəvi)

8) "Çalış, Nəbi, gecə-gündüz yarat sən,
Pis sözləri ürəyindən yar, at sən".
(N.Xəzri)

9) "Bu dünya dolanıb döndükcə rüzgar,
Qoy səndən yaxşı söz qalsın yadigar".
(N.Gəncəvi)

Məncə şagirdləri yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələndirmək onları kamil bir şəxsiyyət kimi yetişdirməkdə çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

AFORİSTİK JANRLAR: ATALAR SÖZLƏRİ

Şamxəlil MƏMMƏDOV,
pedaqoji elmlər namizədi.

Elmi-texniki tərəqqi genişləndikcə araşdırıcılar xalqın təfəkkür və təxəyyülünün məhsulu, dünyaduyunu və psixologiyasının, həyat tərzini və əxlaqi-etik kredosunun bədii-estetik şüur şəklində ifadəsi olan yaradıcılığa (şifahi xalq ədəbiyyatına, xalq musiqisinə və xalq tətbiqi sənətinə) daha intensiv üz tutur, onlardan bəhrələnir, öyrənirlər. Bu, tarixi inkişafın tutur, onlardan qanunauyğunluqlarını daha yaxşı, daha aydın və retroloji kontekstdə öyrənməyə imkan verir. İntellekt əsrinin yazıçı və ya bəstəkarlarının, rəssam və ya kino sənətkərlərinin xalq yaradıcılığında istifadə etmələri, onun ayrı-ayrı janrlarını fərdi yaradıcılıq məhsulları kontekstində yenidən təbliğ və təqdim etmələri xalqiliyin təmin olunmasına, millilik zəminində bəşəri dəyərlərin nəsillərə ləyaqətlə ötürülməsinə imkan yaradır. Azərbaycanda (eləcə də dünya ölkələrində) xalqımızın tarixi-mədəni, fəlsəfi-estetik, bədii-sosial dəyərləri ilə seçilən folkloruna olan diqqət və marağın böyüklüyü, kəsilməzliyi müxtəlif səbəblərlə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı qanun qəbul etməsi, Milli Elmlər Akademiyasında müstəqil, geniş strukturlu Folklor İnstitutunun yaradılması tarixi zərurətin sosial təsdiqidir. Bütün bunlar Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının janrlar sisteminin mövcud təsnifatına, ayrı-ayrı janrların zaman baxımından kütləvilik və zənginləşmə tərəflərinə, janrların spesifikasiyasına yeni təfəkkür baxımından yanaşılmasını, tənqidi təhlil süzgəcindən keçirilməsini tələb edir. Atalar sözü və məsəllərin, alqış və qarğışların, nəsihətlərin, tapmacaların hansı növ adı altında birləşdirilməsi bu gün folklorşünaslıqda həllini gözləyən məsələlərdəndir. İndiyə qədər bu janrlar epik, tapmaca lirik növ adı altında verilməmişdir. Əslində bunlar aforistik janrlar adı altında öyrənilməlidir. Aforizm yunan sözü olub, "bitmiş fikir, yığcam və dərin məzmunlu ifadə" mənalarnı bildirir.

Atalar sözləri ilə bağlı nəzəri-ədəbi fikirlərə, sənətkar-yaradıcı münasibətlərinə nəzər salaq; atalar sözləri "xalq müdriyyəti

nümunələri"dir, atalar sözlərində fikir bütöv (tam) şəkildə ifadə edilir (G.Yusifov); "Ümumiyyətlə, atalar sözü folklorun bütün janrlarının "sıxılmış" və bir cümlədə ifadə olunan çoxmənalı formasıdır" (İ.Rəhimli); "Yığcam, dəqiq, obrazlı ifadə olan atalar sözlərində həyatın müxtəlif hadisələri ümumiləşdirilir, tipikləşdirilir" (Ə.Qarabağlı); "təcrübə biliklərin yekunu olmaq etibarilə daha qiymətli" sayılan atalar sözləri "poetik mənə kəsb edən həyat həqiqətləridir" (A.Vəfəli)...

Atalar sözləri dünya xalqlarının şifahi ədəbiyyatlarının ən geniş yayılmış janrıdır. Şərq xalqları atalar sözlərini "dilin gülzarı", "ipə-sapa düzülməmiş incilər", yunanlar "hakim fikirlər", italyanlar "xalq məktəbi", ispanlar "ruhun təbib", ingilis və fransızlar "təcrübənin bəri", ruslar "ibrətəməz söz", "qanadlı söz", "qızıl söz" adlandırmışlar.

Araşdırıcılar tərəfindən "xalq yaradıcılığının ən sadə formalarından" biri adlandırılan atalar sözlərində "dahiyanə fikirlər ən adi üsulla", bir neçə sözlə ifadə olunur.

Atalar sözlərinin başlıca ədəbi xüsusiyyəti onda hər hansı bir hökm və ya fikrin ümumiləşdirilməsi, fəlsəfi mahiyyət kəsb etməsi, bitkin intonasional olmasıdır. Atalar sözlərindəki "məzmunun əhatə dairəsi daha genişdir" (M.İbrahimov).

Xalqın bədii düşüncəsinin məhsulu, ana dilinin canlı təzahürü kimi dəyərləndirilən atalar sözləri dillə ədəbiyyatın qovuşduğu olan bir janrdır. Təsadüfi deyildir ki, dünya miqyasında atalar sözləri ilə bağlı dəyərli, tutumlu fikirlər söylənmişdir.

Elə yazıcımız, alimimiz olmamışdır ki, bu zəngin xəzinə barədə söz acmasın, fikir deməsin. Bu müdrik söz dünyasından öyrənməsin.

"Atalar sözü xalqın həyat təcrübəsinin dönə-dönə sınıanmış "ensiklopediyası"dır (G.Yusifov). G.Yusifov yazır ki, atalar sözü sabit birləşmə, dil faktıdır. Atalar sözlərində fikir bütöv (tam) şəkildə ifadə edilir. Məhz bu cəhətlərinə görə yaradıcılar atalar sözləri və məsəllərdən istifadəyə üstünlük vermişlər, bu ənənə bu gün də davam etməkdədir.

Əsərlərin atalar sözləri ilə ifadə olunmuş epigrafları "müəllif fikrinin poetik-fəlsəfi qənaətidir" (İ.Rəhimli).

"Dərin mənaya, yüksək bədii keyfiyyətə, qüvvətli təsir gücünə malik" olan (B.Abdulla) atalar sözlərindən (həmçinin məsəllərdən) folklorun başqa növlərinə nisbətən yazılı ədəbiyyatda daha geniş ifadə olunması faktları çoxdur.

N.B.Vəzirovun "Müsbəti-Fəxrəddin" faciəsinin bir adı da atalar sözüdür: "Çəkmə, çəkə bilməzsən, bərkdir fələyin yayı". Onun "Daldan atılan daş topuğa dəyər", "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük", "Sonrakı peşmançılıq fayda verməz" komediyalarına, Ə.B.Haqverdiyevin "Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini", R.Əfəndiyevin "Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər" pyeslərinə

qoyulan adlar atalar sözləridir. Bu adların semantik mənası pyeslərdə hərtərəfli açılmış, ayrılıqda hərsi bir əsərin ideya yükünü daşımışdır" (İ.Rəhimli).

Atalar sözləri və məsəllərin poetikası ilə bağlı fikirlər çoxdur. Bunlar, hər şeydən əvvəl, folklor nümunələrinin ideya-məzmununun orijinallığı və aktuallığı, fikirlərin fəlsəfi-ekspressiv ifadə tərzilə sıx bağlıdır.

"Atalar sözləri və məsəllərin yaranması, yayılması və işlənməsi bu gün də davam etməkdədir. Bir sıra alim, şair və müdrik insanlara məxsus cümlələr, ifadələr indi də atalar sözlərinə çevrilərək xalq arasında işlənməkdədir" (Ə.Səfərlilə).

Toplayıcı və tərtibçi B.Hüseynov yazır: "Rəvayətli ifadələr" adı altında oxuculara təqdim etdiyimiz bu kitabda həm şifahi ədəbiyyatımızdan (**kursiv bizimidir - Ş.M.**), həm də yazıçılarımızın ... görkəmli əsərlərinin təsiri ilə (**kursiv bizimidir - Ş.M.**) yayılıb dillərə düşmüş və hazırda xalqımız tərəfindən işlədilən üç yüzə yaxın məsəl və ifadə toplanmışdır". (Rəvayətli ifadələr (niyə belə deyirik) Bakı, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1961, səh.3)

Müxtəlif mənbəli olan atalar sözləri mövsüm və mərasimlə, əmək fəaliyyətinin fərqli sahələri, insan həyatının çoxcəhətli tərəfləri ilə bağlıdır.

Çoxillik müşahidə və təcrübə əsasında yaranan atalar sözləri həqiqi və ya məcazi mənələrdə işlədilir. Bəzən çoxmənalılığı ilə diqqəti çəkən atalar sözləri yığcamlığı, hikmətli məzmunu, "hər hansı fikir və ya müddəanı əsaslandırmaq vasitəsi" olması ilə o biri aforistik janrlardan - məsəl, alqış və qarğışlardan, öyüd və nəsihətlərdən seçilir. Xalq dilinin obrazlılığı, ekspressivliyi atalar sözlərinin bədiiyini təmin edən amillərdəndir.

Məzmunundakı kinayə, təriz, mübaligə, sual, əmr və nəqli cümlələr şəklində ifadə olunan atalar sözlərinin bir qismi süjetə malikdir: "Qazan dedi: Dibim qızıdır. Çömçə dedi: Görəsən, mən haradan gəlirəm?".

Atalar sözlərinin mənzum formada olan nümunələri üç hecadan başlayıb on üç hecalıya qədər olur. Bəzən bir cümlə - misradan ibarət atalar sözləri ilə yanaşı bir neçə misralısına da rast gəlmək olur.

Atalar sözlərində özünü qabarıq göstərən bədii yığcamlıq, poetik-fəlsəfi ümumiləşdirmə məsəllərə, nəsihət və öyüdlərə, alqış və qarğışlara da aiddir.

Odur ki, ali məktəblərdə ədəbiyyat nəzəriyyəsi, folklor və ədəbiyyat tarixi fənlərinin tədrisində həmin janrların "Aforistik janrlar" kimi öyrədilməsi elmi-nəzəri baxımdan daha doğru olardı.

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ ANA DİLİ HAQQINDA

Aydın HƏSƏNOV,
pedaqoji elmlər namizədi

Dilçi, ədəbiyyatşünas, tənqidçi, publisist, tərcüməçi və ictimai xadim olan Firidun bəy Köçərli bütün ömrü boyu dilimizin inkişafı uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. O, hər şeydən əvvəl müəllim idi, özünü də Azərbaycan dili müəllimi. Müəllimliklə bərabər, tərcüməçilik, Azərbaycan yazıçıları və şairlərinin əsərlərinin toplanılıb nəşr olunması, ayrı-ayrı sənətkarlar haqqında kitabların yazılması, mətbuat orqanlarında aktual mövzularda məqalələrin çapı, müxtəlif yığıncaqlarda, məclislərdə çıxışlar və s. böyük Firidun bəyin ömrünün qızıl səhifələrini təşkil edir.

Firidun bəy əksər yazılarında ana dili məsələsinə bu və ya digər dərəcədə toxunmuş, həmin mövzuda ayrıca məqalələr yazmış, bu yolda nəyi bacarırsa, etməyə çalışmışdır.

Seminarıyanın Azərbaycan şöbəsinin inspektoru A.O.Çernyayevski ziyarətlərimizdən Həsənəli xan Qaradaği və Süleyman bəy Vəlibəyovun yaxından köməyi ilə Şərqdə ilk dəfə səs (sövti) üsulu ilə "Vətən dili" (1882 və 1888) dərsliyini yazmışdı. Bu dərslikdən Aprel çevrilişinə (1920) qədər məktəblərimizdə istifadə olunmuşdur. F.Köçərli dərsliyi çox bəyənmiş, onu ən gözəl tədris vəsaiti adlandırmışdır. Şübhəsiz ki, Firidun bəy dərsliyə belə yüksək qiymət verərkən onun dilini əsas götürürdü.

F.Köçərli Azərbaycan dili müəllimi kimi başqa dillərdən tərcümələr edirdi ki, seminaristlərin

bədii ədəbiyyata olan ehtiyaclarını müəyyən qədər ödəyə bilsin. Məqalələrində, məktublarında, çıxışlarında ana dilindən məhəbbətlə söhbət açan F.Köçərli azyaşlı uşaqların ana dilini oyrənməsində bədii əsərlərin rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Həmin əsərlərin dilinin sadə olmasını vacib şərt hesab edirdi, tərcümə zamanı buna əməl olunmasını istəyirdi, özünü də bu prinsipə sadıq qalırdı.

F.Köçərli dilin inkişafının millətə yaşayış səviyyəsindən çox asılı olduğunu deyirdi. Böyük alimə görə, mədəniyyət və dövlət işləri inkişaf etdikcə dillər də tərəqqi tapır, dilin lüğət tərkibi daha da zənginləşir. "...hər bir millətin danışdığı dil onun hal və şəmini, ümuri-məaşda (işdə, həyatda - A.H.) dərəcəyi-miknət (bacarıq dərəcəsinə - A.H.) və qüvvətini sərhət və bəyan eləyir. Millətin dolanacağı genişləndikcə, zəruru ehtiyacları təhsil olunduqca, sərvət və dövlət, şən və şövkəti artıqca, onun dili dəxi hamam qərar üzrə tərəqqi və vüsət tapır və bir məqama çatır ki, millət hər nov fikir və xəyalatını, hər qisim hissiyyat və təsəvvüratını, ətrafında görüb eşitdiyini, müşahidə qıldığı əlamət və əhvalatı və əxlaqı ətvərə dair çox nazik mənalı şərh və bəyan etməyə qadir olur" (F. Köçərli "Azərbaycan ədəbiyyatı", I cild, 1978 səh. 75-76).

F.Köçərli fikrincə tərəqqi etmək istəyən və səadətə çatmaq arzusunda olan hər bir millət birinci növbədə özünün ana dilini inkişaf

etdirmək qayğısına qalmalıdır. Çünki, tərəqqinin acarı dillə möhkəm bağlıdır. O şəxsləri yüksək qiymətləndirirdi ki, onlar millətin dilində danışır və fikirləşirlər. "Şairi-kamil və ədəbi-fazil höqiqətdə ol ədib və şairdir ki, öz millətinin dili ilə danışa, ürəyi ilə, hissi və ağı ilə fikir edə" (Yenə orada, səh. 77).

F.Köçərli əsərlərində Azərbaycan dilinin inkişaf tarixinə də geniş nəzər salmış və bu inkişafın ayrı-ayrı məqamları üzərində ətraflı dayanmışdır. Azərbaycan dilinin zənginləşməsinə diqqət cəlb edən alim, dilimizin lətif və axıcı dil olduğunu, bu dillə elmin, sənətin bütün sahələrinə dair hər cür fikrin ifadəsinin mümkünliyünü bildirmişdir.

F.Köçərli ana dilimizin saflığı uğrunda mübarizə apararkən yerinə düşməyən ərəb və fars tərkiblərindən qaçmağı məsləhət görürdü. Ehtiyac olmadıqda halda əcnəbi sözləri ana dilinə qatıb-qarıxdırmağı səhv hesab edirdi. Dilimizə yad olan qəliz, anlaşılmaz ifadələrin işlədilməsinin əleyhinə idi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Firidun bəy M.F.Axundzadənin yeni əlifba ilə bağlı fikirlərini alqışlamış və "Qafqaz" qəzetinin 10 sentyabr və 8 oktyabr 1898-ci il tarixli saylarında "Ərəb əlifbası və onun qüsurları" başlıqlı məqalə ilə çıxış etmişdir.

Firidun bəy bildirdi ki, dil nə qədər açıq, sadə və aydın olarsa, o qədər də gözəl, göyçək və məqbul olar. Ona görə də təzə kəşf olunan əşya və alətlərə ana dilimizdə münasib və müvafiq adların verilməsini tələb edirdi. Bu cür edilərsə, dilimizdəki bir sıra nöqsanların aradan qaldırılacağına inanırdı.

F.Köçərli qeyd edirdi ki, məktəblərimizdə təlim və tədris uzun müddət fars dilində aparıldığından dil məsələlərinə o qədər də fikir

verilməmişdir. Ədibin fikrincə Zaqafqaziyada son vaxtlar Azərbaycan dilinə münasibət dəyişmişdir ki, bu da dilimizin inkişafı üçün vacib şərtlərdən biridir.

Zaqafqaziya Müəllimlər Seminarıyanının Azərbaycan bölməsində tədrisin vəziyyəti ağır olaraq qalırdı. Heç şübhəsiz ki, F.Köçərli bununla razılaşa bilməzdi. 1906-cı ilin avqust ayının 19-da Bakıda "Nəşri-maarif" cəmiyyətinin iclasında böyük və hünərli bir mürəzzə ilə çıxış edən F.Köçərli bu faktı iştrakçıların nəzərinə çatdırdı. O, seminaristlərin ana dillərini çox zəif öyrəndiklərini, vəzifəli şəxslərin Azərbaycan dilinə etinasız yanaşdıqlarını bildirdi. Səhəri günü cəmiyyət F.Köçərliyə çıxışını müzakirə edərək seminarıyada Azərbaycan dilinin tədrisinə verilən saatların artırılmasını və seminarıyanın Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürülməsi tələbini Qafqaz Komitəsinin maarif müdirinə göndərdi. Çox keçməmiş F.Köçərli "İrşad" qəzetində Zaqafqaziya Müəllimlər Seminarıyanının Azərbaycan bölməsinə şagird qəbulunun sayının artırılması və ən əsası isə yeni bir darülmüəlliminin açılması zərurətinin yaranması ilə əlaqədar çıxış etdi. Lakin o zaman bu, mümkün olmadı.

Firidun bəy çox gözəl başa düşürdü ki, məktəbdə ana dilimiz yüksək formada tədris olunmazsa, təlim-tərbiyədən danışmaq artıqdır. Xalq müəlliminin əsas mübarizəsi də məhz bunun üzərində qurulmuşdu. Həmin dövrdə Car çinovnikləri də məktəblərdə ana dilinin tədris olunmasına hər vaxt mane olurdular. Ana dilinin tədrisi istər-istəməz milli hisslərin oyanmasına təkan verərdi ki, bu da imperiya üçün əlavə problemlər yaradardı. Hətta seminarıyanın şagirdlərindən Rza Məmmədəlizadə Azərbaycan

dilində danışdığına görə onun əxlaq qiyməti aşağı salınmışdı. Şovinizmlə mübarizə isə çox çətin idi. Ona görə də Firidun bəy deyirdi ki, hələ qədimdən padşahlıq məktəblərində ana dili təliminin adı vardı, özü isə yox.

Lakin F.Köçərli ruslaşdırma siyasətini kəskin tənqid edərək ana dilinin tədrisi üçün lazımı şəraitin yaradılmasını vacib şərt kimi irəli sürürdü. Düzdür, bir sıra dərslərlər yazılmışdı və onlardan məktəblərdə istifadə edilirdi. Lakin bunlar tələbatı tam ödəyə bilmirdi. Eyni zamanda bu dərslərlərin bəziləri dil cəhətdən nöqsanlı idi. Onlar əcnəbi sözlərdən təmizlənməli, uşaqların yaş səviyyəsinə uyğunlaşdırılmalıydı. Dərslər yazmaq çox çətin və məsuliyyətli bir iş olduğundan Firidun bəy bu sahə ilə məşğul olanlara cəhətdən və diqqətli olmağı tövsiyə edirdi. 1917-1918-ci tədris ili üçün A.Şaiqin qeyri-Azərbaycan məktəbləri üçün tərtib etdiyi "Ana dili" proqramını bəyənir və bu proqramı başqa məktəblər üçün nümunə hesab edirdi.

F.Köçərli hər bir azərbaycanlı dilimizi yad təsirlərdən qorumağa və himayə etməyə səsləyirdi. Bu cəhətdən onun "Ana dili" adlı məqaləsi xarakterikdir. Məqalə 1913-cü ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalında çap olunmuş və geniş müzakirə və mübahisələrə səbəb olmuşdu.

F.Köçərli bütün ömrü boyu ədəbi dilin formalaşdırılması uğrunda mübarizə apardığından istəyirdi ki, hər bir kəs istər qəzet, istərsə də kitab oxuyarkən mütləq etdiyini asanlıqla başa düşsün. O, belə bir misal gətirirdi ki, İstanbulda nəinki ədəblərin, hətta balaca bir qəzətdə xəbər yazanın dilini İstanbuldan kənarında yaşayan türk anlamır. F.Köçərli fikrini davam etdirərək təəssüflə deyirdi ki, İstanbulda

yarımçıq təhsil alıb Azərbaycana gələn dilimizi korlamaqdadırlar. Onlar işlətdikləri qəliz ibarətlərlə dilimizi xələl gətirirlər.

Təəssüflə bildirirdi ki, dərslər kitabları elə qəliz dildə yazılır ki, bunların vasitəsilə ancaq ana dilini unutmaları. "Üç-dörd yüz səhifəli təlimi-qiraət kitablarımızda "ata", "ana", "yaxşı" kimi çox işlənen və əziz sözlər dərman üçün belə axtarılsa, tapılmaz. Bizim əqidəmizə, bu müqəllidlik (təqlidçilik, yamsılama - A.H.) və rəftar millətə xəyanət etməkdir... Bir tərəfdən də özümüz ana dilinin pozğun hala düşüb unudulmağına çalışırıq" (F. Köçərli "Seçilmiş əsərləri", 1983 səh.294).

Dövrün qəzet və jurnallarının dilinin qəlizliyinə diqqətli cəlb edən F.Köçərli redaktorlardan tələb edirdi ki, qəzet və jurnalların dilini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər, meymunluqdan əl çəksinlər və fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar ki, onların yazdıqlarını oxuyanlar anlasınlar, düşünsünlər və ayılsınlar.

Böyük dilçinin aşağıdakı sözləri bu gün də öz dəyərini, əhəmiyyətini və tutarını saxlamaqdadır: "Hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənzilindədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətəni sevdiyi kimi, ana dilini də sevir.

Bu Allah-taalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcudur" (Yenə orada, səh.292).

Ana dili həmişə qorunmağa, zənginləşdirilməyə möhtacdır, o da uşaq kimi qayğı tələb edir və biz Firidun bəyin bu cür vəsiyyətlərinə əməl etməyə borclu yux.

Əməkdar müəllim

Sizə ömrünün 43 ilini balalarımızın savadlanmasına həsr etmiş bir müəllim haqqında danışmaq istəyirəm. Bu, Oğuz rayonunun Xaçmazqışlaq kənd orta məktəbinin müəllimi Mələhət Tofiq qızı Əsədovadır. Mələhət müəllimə ali təhsil almamışdan qabaq Şəki Pedaqoji Texnikumunu fərqlənmə diplomu ilə bitirib. Doğma kəndlərində sinif müəllimi işləyib. Sonra Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsinə əla diplom müdafiəsi ilə başa vurub. 1969-cu ildən indiyə kimi Şagirdlərə ana dilimizi, ədəbiyyatımızı öyrədir.

Mələhət müəllimi Şagirdlərinə, çalışdığı məktəbin müəllimlərinə, rayonun pedaqoji kollektivinə sevdiren hansı xüsusiyyətləridir? Əvvəla deyək ki, o, tədris etdiyi fənni dərindən bilir, onu çox sevdi və Şagirdlərinə də sevdirməyi bacardı. Yeni təlim üsullarının gələcəyinə inanır, işdə bu üsullara üstünlük verir, onlardan yaradıcılıqla istifadə edir. Şagirdlərinə humanistcəsinə yanaşır, "Öyrənmək və öyrətmək - müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin əsas prinsipidir" - deyə Mələhət xanım çalışdığı uzun illər ərzində bir gün də olsun hazırlaşmadan, əlavə məlumat toplamaqdan sinfə girməyib.

Mələhət Əsədovanın bir vaxtlar dərslər dediyi onlarla Şagird doğma respublikamızın, eləcə də qardaş Türkiyənin, qonşu Rusiya Federasiyasının ali məktəblərində təhsil alır. Son on ildə 5 yetirməsi məhz öz sevimli müəllimlərinin ixtisasına yiyələnərək indi onunla bir kollektivdə işləyir.

Ali məktəblərə qəbul imtahanlarında Mələhət müəllimin Şagirdlərinin göstəriciləri 86; 80 faiz olmuşdur ki, bu da həm rayon, həm də respublika göstəricisindən üstündür.

Mələhət müəllimə fəal ictimaiyyətçi kimi də rayonun pedaqoji kollektivində böyük nüfuz malikdir. Uzun illər Rayon Təhsil Şöbəsinin ştatdankənar metodisti, attestasiya və olimpiada komissiyalarının üzvü kimi fəaliyyət göstərən təcrübəli müəllim 15 ildən çoxdur ki, rayonun dil-ədəbiyyat müəllimləri arasında bölmə müdiri kimi iş aparır. Mələhət müəllimə dəfələrlə "Respublika Pedaqoji mühazirələrinin qalibi" yarışının iştirakçısı və qalibi olmuş, Şagirdlərdən bir neçəsinin fənn olimpiadalarında qələbəsini təmin etmişdir.

Bu gün respublikanın Qabaqcıl Maarif xadimi, SSRİ-nin maarif əlaçısı, Baş müəllim, Metodist müəllim, Ali kateqoriyalı müəllim kimi şöhrətli adları iftixarla daşıyan Mələhət müəllimənin pedaqoji sahədəki səmərəli fəaliyyəti daha bir yüksək mükafata layiq görülmüş, Respublika Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə ona "Əməkdar müəllim" fəxri adı verilmişdir. Bu, təkcə Mələhət müəllimənin və onun çalışdığı kollektivin deyil, rayonun bütün pedaqoji ictimaiyyətinin sevincinə səbəb olmuşdur.

Kərim ƏHMƏDOV,
Oğuz Rayon Təhsil Şöbəsinin metodisti

SUALLARA
CAVAB

SUAL 1. *Düzdür, ağıllıdır qızımız Gülnar.*

Südü təmiz olur bizim analar. (S.Vurğun) - beytinin ikinci mısrasındakı "analar" sözünü yiyəlik halda hesab etmək olarmı? Bəlkə, "analar südü" birləşməsində inversiya baş vermişdir? Ümumiyyətlə, bu cümləni (Südü təmiz olur bizim analar) üzvlərinə görə necə təhlil etmək olar?

SUAL 2. Birinci sualda S.Vurğundan verdiyim mısralarda adlıq halda neçə isim var? Təyin yerində işlənən "qızımız" isminin adlıq halda işləndiyini söyləmək olarmı? Ümumiyyətlə, sifətlənmiş isimlərdə "yun parça", "qızıl saat" və s. hansı haldadır?

SUAL 3. "Şagirdlərdir" sözü ilə "şagirdidirlər" sözünün tərkib hissələri (morfemləri) arasında hansı fərqlər var?

Kərim RƏHİMOV,
Naxçıvan MR, Culfa rayonu

CAVAB 1. Beytin 2-ci mısrasındakı "analar" sözü adlıq haldadır. Onu "analar südü" birləşməsinin birinci tərəfi kimi götürmək yanlışdır. Çünki qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan sözü onun mənsubiyyət şəkilçili ikinci tərəfindən ayırmaq, yerini dəyişmək və ya bunların arasına söz daxil etmək mümkün deyil. İkincisi, "analar" sözü nümunədə yiyəlik halda olduğu kimi qrammatik cəhətdən sahiblik, aidlik bildirmir, haqqında danışılanı, fikir özülünü bildirir. Deməli, cümlənin mübtədasıdır. "Südü təmiz" ifadəsi isə qeyri-təyini söz birləşməsidir (buna təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr də deyilir). Bu tip birləşmələrin birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili, ikinci tərəfi isə, adətən, sifət olur. Müqayisə et: sözü bütöv, gözü tox, fikri aydın, gözü çəp və s. Cümlədəki "südü təmiz" birləşməsi "olur" köməkçi feli ilə birlikdə cümlənin xəbəri yerində işlənmişdir. Deməli, cümlənin sintaktik təhlili belədir: Kim südü təmiz olur? **Analar** (mübtəda); Hansı analar? **Bizim** (təyin). **Bizim analar necə olur?** - **Südü** təmiz olur (xəbər).

CAVAB 2. Cümlədə adlıq halda üç isim var (Gülnar, südü və analar). Sualın ikinci hissəsindən də görüldüyü kimi əsas dolaşılıqdan biri də təyin yerində işlənən "qızımız" ismi ilə bağlıdır. Orta məktəb dərslərlərində sifətin isimləşməsi (substantivləşmə) haqqında məlumat verilsə də, ismin sifətləşməsi barədə informasiya yoxdur. Lakin TQDK-nın ayrı-ayrı siniflər üçün tərtib etdiyi testlərdə bununla bağlı suallara tez-tez rast gəlmək olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, sifət isimləşərkən bəzi xüsusiyyətlərini itirdiyi kimi (sualını, təyin yerində işlə-

məsini və s.) isim də sifətləşərkən (daha doğrusu, atributivləşərkən) bir neçə əlamətini, o cümlədən hallanmasını itirir. Deməli, atributivləşən isim nə adlıq, nə də digər hallarda işlənir. "Yun parça", "qızıl saat" birləşmələrində də belədir, onların birinci tərəfləri (*yun, qızıl*) isim də olmayan bu və bunun kimi digər məsələlər testlərə daxil edilməsin. Təəssüflə qeyd edək ki, Kərim müəllimin verdiyi bu suallar VI siniflər üçün tərtib edilmiş aşağıdakı testlə bağlıdır:

Nümunədə adlıq halda olan neçə isim var?

Düzdür, ağıllıdır qızımız Gülnar

Südü təmiz olur bizim analar. (S.Vurğun)

A)2 B)3 C)4 D)1 E)5

"Azərbaycan dili" (6-cı siniflər üçün test tapşırıqları, Bakı, 2003, səh.29, test 6)

Görünür, bu tipli boşluğu nəzərə alaraq "Abituriyent" jurnalının xüsusi buraxılışı olan "Azərbaycan dili və ədəbiyyat" ("İmtahana düşən mövzulara dair ekspert şərhləri", Bakı, 2003) adlı vəsaitdə dos.İsmayıl Əhmədzadə belə bir məlumat vermişdir: "*Mənim yun şalım* birləşməsində *yun* sözü bütövlükdə isim olsa da, burada o sifətləşdiyindən, deməli, adlıq halda kimi düşünülə bilməz: sifətləşən isim ismə aid bir sıra xüsusiyyətlərini, o sıradan hallana bilmək xüsusiyyətini müvəqqəti də olsa, itirmiş olur" (səh.46)

CAVAB 3. Birinci sözdə iki qrammatik şəkilçi (-lər cəm şəkilçisi və -dir şəxs, daha doğrusu, III şəxs təkin xəbər şəkilçisi), ikinci sözdə isə yalnız bir qrammatik şəkilçi (-dirlər - III şəxs cəmin xəbər şəkilçisi) işlənmişdir. Deməli, *şagirdlərdir* sözünü tərkib hissələrinə görə *şagird-lər-dir*; *şagirdidirlər* sözünü isə *şagird-dirlər* şəklində ayırmaq düzgündür. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, orta məktəb dərslərlərində xəbər şəkilçiləri haqqında ayrıca məlumat verilməyə də, ayrı-ayrı mövzularda (adların cümlədə xəbər yerində işlədilməsi ilə bağlı) və test tapşırıqlarında müxtəlif nümunələrə tez-tez rast gəlmək olur və həmin şəkilçilər *gah şəxs şəkilçisi, gah şəxs sonluğu* və s. adlandırılır. Orta məktəb üçün tərtib edilən bəzi didaktik materiallarda yanlış olaraq belə hesab edilir ki, **şagirdidirlər** sözündə iki qrammatik şəkilçi (-dir, -lər) var (Bax: "Azərbaycan dili" test bankı, I hissə, səh.37, test 52; səh.58, test 107). Belə çıxır ki, burada əvvəl şəxs (xəbərlik), sonra cəm şəkilçisi işlənmişdir ki, bu da mümkün deyil.

SUAL: "*Fikirlərimiz təkcə bundan ibarətdir*" cümləsini üzvlərinə görə necə təhlil etmək lazımdır? Cümlədəki "*ibarətdir*" sözü morfoloji və sintaktik cəhətdən nədir?

M.ADİLOĞLU,
Sabirabad rayonu

CAVAB: "*İbarət*" örəb mənşəli sözdür. Ayrı-ayrı dil faktları üzərində müşahidələr göstərir ki, müasir Azərbaycan dilində "təşkil olunmaq", "mütəşəkkillik" mənalarını verən **qoşma funksiyasında** işlənir və homişə çıxışlıq hallı sözə qoşulur (Hissəməz on beş əsgərdən ibarətdir; Cavanlardan ibarət dostumuz yola düşdü və s.). Deməli, "*iba-*

rət" sözünü də digər qoşmalar kimi qoşulduğu sözlə birlikdə bir cümlə üzvü kimi götürmək lazımdır. Məsələn: Fikrlərimiz tökcə bundan ibarətdir; *Cavanlardan ibarət dəstəmiş yola düşdü.*

SUAL: "yaddaş" və "yəkən" sözlərini tərkibinə görə təhlil etməyinizi xahiş edirəm.

X.VƏLİYEV,
Füzuli rayonu

CAVAB: "Yəkən" quruluşuna görə sadədir. Bu söz fars mənşəlidir və həmin dildə *yel* (hava, külək) və *kan* (bir şeyin bol olan yeri) hissələrindən ibarətdir. Azərbaycan dilinə keçdikdən sonra ikinci tərəfin saiti ("kan") incə saitlərin ahənginə uyğunlaşaraq "kən" formasına düşmüşdür. Deməli, etimoloji cəhətdən *yəkən* - "yel yığılan yer" deməkdir. Müasir Azərbaycan dilində isə tərkib hissələri arasındakı mənə əlaqəsi zəifləmişdir.

"Yaddaş" sözü isə quruluşca düzəlmədir. Məsələ orasındadır ki, -*daş* şəkilçisi daha çox **insan anlayışı** bildirən isim düzəldir (sirdaş, yoldaş, vətəndaş, əməkdaş və s.). Lakin bu şəkilçinin az da olsa, digər mənəli isimlər düzəltməsinə də rast gəlmək mümkündür. *Yaddaş* və *patrondaş* sözlərində də belədir.

Suallara cavab verdi:
pedaqoji elmlər namizədi Akif MƏMMƏDOV

SUAL: Nəsiminin VIII sinifdə tədris edilən "Mövsimi-novruzü neysan..." qəzəli ilə əlaqədar ədəbiyyat proqramında yazılır: "Mövsümü-novruzü neysan..." qəzəlində novruz bayramının gəlişi ilə təbiətdə baş verən oyanmanın tərənnümü". (Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün ədəbiyyat proqramı. Bakı, 2003, səh 32).

"Məktəbdə Nəsimi əsərlərinin məzmununun öyrədilməsi" (müəllifi F.Yusifovdur) adlı kitabda isə bu qəzəllə əlaqədar deyilir: "VIII sinifdə tədrisi nəzərdə tutulan qəzəldə baharın gəlişi deyil, sevgi hissələrinin tərənnümü əsasdır". (Göstərilən kitab, səh.11).

F. Yusifov az sonra qeyd edir ki, bu qəzəlin proqramdakı kimi "çözəlməsi" "olduqca yanlış yola düşməkdir" (Göstərilən kitab, səh.12).

Müəllif fikrini bir az da dəqiqləşdirərək daha sonra yazır: "Bu qəzəldə ifadə olunun əsas fikir mübahisəsiz olaraq məhəbbətin ifadəsidir". (Göstərilən kitab, səh.61).

Biz bu qəzəli proqramın tələb etdiyi şəkildə təhlil və təqdim etməliyik, yoxsa məhəbbət mövzusunda yazılan əsər kimi?

A. RÜSTƏMOVA,
Bakı şəhəri

REDAKSİYADAN: Bu suala aydınlıq qətirmək üçün "Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün ədəbiyyat proqramı"nı hazırlayan işçi qrupunun rəhbəri filologiya elmləri doktoru, professor **Pənah XƏLİLLOVA** müəyyənləşdirib. Onun hazırladığı cavabı (professor qəzəlin "İraq divanının" da verilmiş variantını əsas götürmüşdür) ixtisasla dərc edirik.

İmadəddin Nəsimi irsindən proqrama salınmış əsərin özünü nəzərdən keçirək.

Mövsimi-novruz niysan aşkar oldu yenə,
Şəhrimiz şeyxi bu qün xoş bədəxar oldu yenə.

Məncə, bu mətələ beytində novruzun gəlişi təəssüratının "şəhri şeyxinə" də xoş gəldiyini heç kəs inkar edib ona başqa bir yozum verə bilməz. Novruz bizim də əziz bayramımızdır ki, bunu xalqımız böyük şadlıqla keçirir. Elə birinci misradaca "mövsimi-novruz" (novruz mövsümü) xüsusu vurğulanır, hətta "niysan aşkar oldu" təsdiqi ilə bədi şiddətləndirmə yaradılır. Nə deməkdir "niysan"? Buna mən özümün etimoloji izahımı verməmişəm. Dilimizin dörd cildlik izahlı lüğəti (III cild) buna aydın izah veribdir: "Niysan - aprel (canlı dildə "leysan" şəklində işlənilir). Niysan yağışı ("Niysanda yağan yağış") (III cild, "Elm" nəşriyyatı, 1983, səh 415).

Qəzəlin ikinci beyti:

Qönçədən gül baş çıxardı, saldı yüzündən niqab.

Bülbüli-şeyda xətib-i-laləzar oldu yenə.

"Niqab" (örtük) insana məxsusdur. Şərdə təbiət şəxsləşdirilir və "niqab" sözü möcazidir, buna görə də təbiətdir ki, təbiətin bu gözəlliyi "bülbüli-şeydanı vəcdə" gətirməlidir.

Üçüncü beytə diqqət!

Əski dünya yeni xəlat geydi bu mövsimdə uş,

Çöhrəsi dürlü bu gün nəqşi-niqar oldu yenə.

Yenə də təbiət şəxsləşdirilir və təbiətin bəzəkli "üzü" nigarın üzündəki nəqşlərə təşbeh edilir.

Dördüncü beytin mətni belədir:

Badə içmək rövzədə gör sən dilərsən hur ilə,

Yar əlini tut bağçaya gir, novbahar oldu yenə.

Bəli, bu beytdə yaz çağrı yar əlindən tutub bağa girmək təbliğ olunur. Amma beytdə yar (sevgili) gözəlliyi tərənnüm olunmur. Bu beytdəki "badə içmək rövzədə" deyimindəki "rövzə" nədir? Dilimizin izahlı lüğətinə görə şio imamlarının ölümü haqqında hekayə, mərsiyə mənasında yozulur. Lüğətimiz Kişvəridən də misal çəkir: "Mey gətir saqi, qurtar namazı rövzədən" (Həmin cild, səh. 548). "Hur ilə badə içmək dilərsən" deyiminin mənası nədir? "Hur" mətndə "huri" mənasını daşıyır. Zahidlərin hurilərlə badə qaldıracağı haqda dindarlar düşüncəsinə qarşı əsər müəllifi, real yar əlindən tutub bağa girmək təklif edir.

Beşinci beytin mətni:

"Nərgisi gör cam əlində mey sunar ariflərə.

Cümləsi sərməst olub, kəndi xumar oldu yenə.

Buradakı Nərgis insan adı deyil, çiçək adıdır, çiçəyin əli olmaz, söz möcazi mənada işlənilir, nərgis ona baxanın gözünə belə görünür. Bu mətndə əli bədəli bir Nərgis qızla xoşbəxt oğlanın sərməst olub xumarlanması anlayışı yoxdur. "Ariflər" sözünün təriqət ədəbiyyatındakı mənasını bilməyənlər bunu düzgün anlaya bilməzlər. (Təfəsilatına varmırıq). Axıra yaxın bir beyti buraxıb son beyti gözəldən keçirək:

Sən Nəsimi razini, ey **dan yeli**, yərə yetir,
Onsuzun hali-pərişan, biqərar oldu yenə.

Biz proqram tərtibçilərinə guya irad tutan hörmətli cənab qəzəlin guya təbiətə deyil, yalnız və yalnız sevişən insanlara həsr olunduğunu iddia edibse, mənəcə, iddiasına özü cavabdehdir. Proqram tərtibçiləri VIII sinif şagirdlərinə təbiətə sevgi təlqin etməyi, eləcə də zəngin təbiəti olan vətənimizi sevdirməyi məsləhət bilməmiş, bir-birinə aşıq olmuş pak gənclik oyanışına hec bir işarə yeri qoymamışdır. İmadəddin Nəsimi yeddi beytdə başdan ayağa, əvvəldən sona qədər gözəl peyçaj yaratmışdır.

SUAL: Metodik ədəbiyyatda oxunun növləri barədə fərqli fikirlər söylənmişdir. Məsələn, Ə. Qarabağlı yazır: "Oxunun sakit (səssiz), səslili, izahlı, şüurlu və ifadəli - bədii növləri vardır". (Ə. Qarabağlı. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı, 1968, səh.66).

"Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi" (Bakı, 1966, I hissə) kitabında oxuyuruq: "Orta məktəbdə, adətən, oxunun iki növündən istifadə edilir: a) ifadəli oxu, b) kollektiv (rollar üzrə dramatik) oxu" (səh.156).

A. Hacıyevin "Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası" (Bakı, 2003) kitabında yazılır: " İfadəli oxunun 3 növü vardır: 1.Fərdi oxu. 2.Kollektiv oxu. 3. Dramatik oxu" (səh. 67).

D. Məmmədov məntiqi oxu, ifadəli oxu olmaqla iki növ üzərində dayanır. (İfadəli oxu üzrə metodik göstərişlər. Bakı, 1975, səh. 18).

Bu məsələyə aydınlıq qətiməyinizi xahiş edirəm.

E. İBRAHİMOVA
Bakı şəhəri

REDAKSIYADAN: Suala cavab vermək üçün Təhsil Problemləri İnstitutuna – professor **Şəmistan MİKAYİLOVA** müraciət etdik. Həmin İnstituddan aldığımız cavabı ixtisarla dərc edirik.

E. İbrahimova adı çəkilən kitablarda oxu ilə əlaqədar qeyri-dəqiqliyi düz tutmuş, bu barədə fikrini dəqiqləşdirmək barədə məsələ qaldırmaqda haqlıdır. Lakin onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, göstərilən mənbələrdə oxu ilə əlaqədar söylənən fikirlərdə bir-birini tamamilə inkar edən ziddiyyətli fikir yoxdur. Sadəcə olaraq qeyri-dəqiqlik nəzərə çarpır. Belə ki, ümumiyyətlə oxuya verilən tələblər oxunun növü kimi göstərilir. Məntiqi əsas götürüldükdə belə qənaətə gəlmək olur ki, oxunun növü dedikdə, izahlı oxu və ifadəli oxu nəzərdə tutulmalıdır. Pedaqoji ensiklopediyada da belə göstərilir. (*Педагогическая энциклопедия. № 1-Москва,1964; №: 3-Москва, 1966*).

Oxunun bu növləri mətnin xarakterindən və istifadə yerindən asılıdır. Belə ki, izahlı oxu, əsasən, elmi-kütləvi mətnlərlə bağlı olub, daha çox ibtidai siniflərdə istifadə olunur. İfadəli oxu isə ədəbi-bədii materiallarla bağlıdır. Burada da izahdan istifadə etmək tələb olunur, müəllimin qeyd etdiyi və ayrı-ayrı metodik vəsaitlərdə "növ" kimi verilən şüurluluq, sürətlik, ifadəlilik və s. kimi əlamətlər izahlı və ifadəli oxu zamanı oxuya verilən tələblərdir. Göstərilən mənbələrdə növ və tələb qarışdırılır. Sadəcə olaraq bunları bir-birindən fərqləndirmək gərəkdir.

Professor **Ş. MİKAYİLOV**
Dosent **A. BƏKİROVA**

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN V-XI SINIFLARI ÜÇÜN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN PROQRAM MATERİALLARININ TƏXMİNİ PLANLAŞDIRILMASI

Planlaşdırma "Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı"nın "B" variantı (Bakı - 2002) əsasında (Azərbaycan dilinin seçmə fənn kimi tədris edildiyi siniflər üçün) gənc müəllimlərə kömək məqsədilə hazırlanmışdır.

Faktlar göstərir ki, bir çox məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisinə ayrılan seçmə saatların sayı müxtəlif olur. Proqram bölgüsü tərtib edilərkən bu amil nəzərə alınmış, bölgü iki variantda hazırlanmışdır. Seçmə saatların miqdarını nəzərə alaraq müəllimlər ayrı-ayrı mövzuların tədrisi üçün nəzərdə tutulan saatları müvafiq qaydada azalda və ya çoxalda bilərlər.

Planlaşdırmanı BPKİ və YI-nin metodisti, filologiya elmlər namizədi **Aydın PAŞAYEV** və "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalının şöbə redaktoru, pedaqoji elmlər namizədi **Akif MƏMMƏDOV** hazırlamışlar.

V SINIF

Həftədə 6 s. və ya 7 s. il ərzində - 204 s. və ya 238 s.

I YARIMİL

15 həftə 90 s. və ya 105 s.

I. DİL HAQQINDA MƏLUMAT

saat

1. Dilin ictimai həyatda rolu. Azərbaycan dili haqqında.	1 2

II. I-IV SINIFLƏRDƏ KEÇİLMİŞLƏRİN TƏKRARI

1. Fonetika. Sait və samit səslər.	2 2
2. Sözüün tərkibi. Kök və şəkilçi. Leksik və qrammatik şəkilçilər.	1 1
3. Şəkilçilərin ahəng qanununa görə variantları.	1 1
4. Sözüün quruluşca növləri.	2 2
5. İsim. Tək və cəm isimlər. Mənsubiyyət şəkilçiləri.	2 2
6. İsmnin halları. Hal şəkilçilərinin yazılışı.	1 1
7. Sifət.	1 1
8. Əvəzlik.	1 1
9. Fel. Felin zaman və şəxsə görə dəyişməsi.	1 1
10. RNI. Öyrədici inşa: "Yay istirahətim haqqında" (hazırlıq, icra və səhvlər üzərində iş).	3 3

III. SİNTAKSİS KURSU VƏ DURĞU İŞARƏLƏRİ

11. Söz birləşmələri, onlarda əsas və əsili tərəflər.	1	1
12. İsmi birləşmələr və onlara aid çalışmaları.	1	1
13. Feli birləşmələr və onlara aid çalışmaları.	2	3
14. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri. Nəqli və sual cümlələri.	1	1
15. Əmr və nida cümlələri. Bu cümlə növlərinin sonunda durğu işarələri.	1	1
16. Cümlə üzvləri. Baş üzvlər. Mübtədə və onun ifadə vasitələri.	1	1
17. Xəbər. İsmi və feli xəbərlər (Cümlələrdə baş üzvlərin seçilməsi).	1	1
18. RNİ. Öyrədici inşa: "Bizim ailəmiz" (hazırlıq, icra və təhlil)	2	2
19. Xəbərin mübtədə ilə uzlaşması.	2	2
20. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri. Tamamlıq və onun ifadə vasitələri.	2	2
21. Təyin və onun ifadə vasitələri.	1	2
22. Zərflik və onun mənaca növləri.	3	4
23. Sintaktik təhlil qaydası. Sintaktik təhlil nümunələri.	1	1
24. RNİ. Öyrədici ifadə.	2	3
25. Həmcins üzvlər. Həmcins üzvlərdə bağlayıcıların işlədilməsi.	1	1
26. Həmcins üzvlərdə durğu işarələrinin işlədilməsi.	2	2
27. Həmcins üzvlərə aid sintaktik təhlil.	1	2
28. Yoxlama imla.	1	1
29. Xitab. Xitabların cümlədə yeri və onlarda durğu işarələrinin işlədilməsi.	1	2
30. Dialoq və dialoqlarda tire işarəsindən istifadə.	2	2
31. Sintaksis üzrə keçilmişlərin təkrarı.	1	1
32. Sintaksisə aid keçilmişlərin test üsulu ilə yoxlanması.	1	1

IV. FONETİKA

33. Danışıq üzvləri. Danışıq səsləri və onların əmələ gəlməsi.	1	1
34. Danışıq səslərinin növləri: saitlər və samitlər.	1	2
35. Sait səslər və onların növləri (qalın və incə, dodaqlanan və dodaqlanmayan, qapalı və açıq saitlər).	3	3
36. Qalın və incə, dodaqlanan və dodaqlanmayan, açıq və qapalı saitlərin qarşılaşdırılması.	1	1
37. Sözlərdə sait səslərin növlərinin müəyyənləşdirilməsinə aid çalışmaları.	1	1
38. Uzun tələffüz olunan saitlər.	1	2
39. Sözdə saitlərin işlənmə yerləri.	1	1
40. Qoşa saitleli sözlərin yazılışı və tələffüzü.	1	1
41. Qoşa saitleli sözlərin yazılışı və tələffüzünə aid çalışmaları.	1	2
42. RNİ. Öyrədici inşa: "Bizim məktəb" (hazırlıq, icra, səhvlər üzərində iş).	3	3
43. Samit səslər və onların növləri.	1	2
44. Samit səslərin növlərinə aid çalışmaları.	1	2
45. Yoxlama imla.	2	2
46. Qoşa samitli sözlərin yazılışı və tələffüzü.	1	2
47. Qoşa samitli sözlərin yazılışı və tələffüzünə aid çalışmaları.	2	2

48. Sonu qoşa samitlə bitən söz köklərinin yazılışı və buna aid çalışmaları.	2	2
49. RNİ. Öyrədici inşa: "Bizim şəhər" (hazırlıq, icra və təhlil).	3	3
50. Sonu q və k ilə bitən sözlərin yazılışı və tələffüzü.	1	2
51. Ahəng qanunu (Qalın saitlərin qalın, incə saitlərin incə saitləri izləməsi).	1	1
52. Dodaq ahəngi, bunun daimi olmaması.	1	1
53. Ahəng qanununa tabe olmayan Azərbaycan sözləri. Bəzi alınma sözlərin ahəng qanununa uyğunlaşdırılması.	1	1
54. Səs və hərf. Əlifba. Hərflərin adı və ifadə etdiyi səslər.	2	2
55. [K] səsinin yazıda ifadəsi.	1	1
56. RNİ. Öyrədici ifadə.	2	2
57. Heca. Sözüün sətirdən-sətrə keçirilməsi qaydaları.	1	1
58. Hecalınmada və sətirdən-sətrə keçirilmədə bəzi istisnalar.	1	1
59. Vurğu.	3	3
60. Vurğu qəbul etməyən şəkilçilər.	1	1
61. Yoxlama imla.	2	2

VI SİNİF

Hətədə 5 s. və ya 6 s. il ərzində -170 s. və ya 204 s.

I YARIMIL

15 həftə, 75 s. və ya 90 s.

I. V SİNİFDƏ KEÇİLMİŞLƏRİN TƏKRARI

1. Cümlə üzvlərinin təkrarı.	1	2
2. Sait və samit səslər, onların növləri.	1	1
3. Qoşa saitleli və qoşa samitli sözlərin yazılışı və tələffüzü.	2	2
4. Leksikaya aid keçilmişlərin təkrarı	1	1

II. QRAMMATİKA. MORFOLOGİYA

5. Qrammatika haqqında ümumi məlumat.	1	1
---------------------------------------	---	---

III. NİTQ HİSSƏLƏRİ

6. Nitq hissələri anlayışı. Nitq hissələri söz qrupları kimi.	1	1
7. Əsas nitq hissələri haqqında (isim, sifət, say).	1	1
8. Əsas nitq hissələri haqqında (əvəzlilik, fel, zərf).	1	1
9. Köməkçi nitq hissələri haqqında (qoşma, bağlayıcı).	1	1
10. RNİ. Öyrədici inşa: "Yayda necə istirahət etdim" (hazırlıq, icra və səhvlər üzərində iş).	3	3
11. Köməkçi nitq hissələri (ədat, modal sözlər, nida)	1	2
12. Əsas və köməkçi nitq hissələrinin fərqləndirilməsi.	1	1

IV. İSİM

13. İsim haqqında ümumi məlumat.	1	1
14. İsm quruluşca növləri haqqında ümumi məlumat.	1	2
15. Düzəltmə isimlər. Adlardan düzələn isimlər.	2	2
16. Adlardan düzələn isimlərə aid çalışmaları.	2	2
17. Feldən düzələn isimlər.	2	2
18. Feldən düzələn isimlərə aid çalışmaları.	2	2
19. RNİ. Öyrədici ifadə.	2	2

20. İsim düzəldən şəkilçilərin yazılışı.	2 3
21. Mürəkkəb isimlər və onların əmələ gəlməsi.	1 2
22. Mürəkkəb isimlərin yazılışı və buna aid çalışmalar.	2 2
23. RNİ. Öyrədici inşa: "Kitab bilik mənbəyidir" (icra və təhlil)	2 2
24. Ümumi və xüsusi isimlər. Ümumi isimlərin məna növləri.	1 2
25. Xüsusi isimlər, onların məna növləri və buna aid çalışmalar.	1 2
26. Yoxlama imla.	2 2
27. Rüb ərzində keçilmişlərin test üsulu ilə yoxlanması.	1 1
28. Mürəkkəb adlar və onların mürəkkəb isimlərdən fərqi.	1 2
29. Mürəkkəb adların növləri, ixtisarı və yazılışı.	2 2
30. Mürəkkəb adlara aid çalışmalar.	1 1
31. Tək, cəm və toplu isimlər.	2 2
32. Cəm şəkilçisi qəbul etməyən isimlər. Xüsusi isimlərin cəmlənməsi və onların yazılışı.	1 2
33. RNİ. Öyrədici ifadə.	1 1
34. İsmın mənsubiyyətə görə dəyişməsi.	1 1
35. İsmın mənsubiyyətə görə dəyişməsinə aid çalışmalar.	1 2
36. Bəzi alınma sözlərin mənsubiyyətə görə dəyişməsi.	1 1
37. İsmın hallanması. Adlıq hal. Onun cümlədə rolu.	1 1
38. İsmın yiyəlik halı və buna aid çalışmalar.	2 3
39. RNİ. Öyrədici inşa: "Doğma şəhərimiz" (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
40. İsmın yönlük halı, onların cümlədə rolu.	1 1
41. İsmın təsirlik halı və onun cümlədə rolu.	1 1
42. İsmın təsirlik halına aid çalışmalar.	1 1
43. İsmın yerlik halı, onun cümlədə rolu.	1 1
44. İsmın çıxışlıq halı və onun cümlədə rolu.	1 1
45. Sonu n və m ilə bitən sözlərin hallanması və buna aid çalışmalar.	2 2
46. Bəzi iki hecalı isimlərdə son saitün düşməsi və buna aid çalışmalar.	2 3
47. İsimlərə aid morfoloji təhlil.	1 2
48. RNİ. Öyrədici inşa: "Hansı peşə daha yaxşıdır?" (hazırlıq, icra və səhvlər üzərində iş).	3 3

V. SİFƏT

49. Sifət haqqında ümumi məlumat. Sifətin məna növləri (rəng, dad, keyfiyyət, görkəm, həcm və s. bildirən sifətlər)	1 2
50. Yoxlama imla.	2 2
51. Keçilmişlərin təkrarı.	1 1
52. Keçilmişlərin test üsulu ilə yoxlanması.	1 1

VII SİNİF

Həftədə 6 s. və ya 7 s. il ərzində 204 s. və ya 238 s.

I YARIMİL

15 həftə. 90 s. və ya 105 s.

VI SİNİFDƏ KEÇİLMİŞLƏRİN TƏKRARI

1. İsmə aid keçilənlərin təkrarı. Morfoloji təhlil.	1 2
2. Sifətə aid keçilənlərin təkrarı. Morfoloji təhlil.	1 1
3. Say və əvəzlilərə aid keçilmişlərin təkrarı.	1 1
4. Nitq üslublarına aid keçilmişlərin təkrarı.	1 1

5. RNİ. Öyrədici inşa: "Yay istirahətim haqqında təəssüratım".	3 3
6. Fel haqqında ümumi məlumat. Felin məna növləri.	2 3
7. Felin quruluşca növləri.	2 2
8. Düzəlmə fellərin əmələ gəlməsi.	2 2
9. Mürəkkəb fellərin əmələ gəlməsi.	3 3
10. Felin təsdiq və inkarı. İnkər şəkilçisinin (-ma, -mə) sifət və isim düzəldən şəkilçi ilə omonimliyi.	2 3
11. Yoxlama imla.	1 1
12. Təsirli və təsirsiz fellər, onların bir-birinə çevrilməsi.	2 2
13. Felin qrammatik məna növləri haqqında.	2 2
14. Məlum növ.	2 2
15. Məchul növ. Şəxssiz növ	1 1
16. Qayıdış növ.	3 3
17. Qarşılıq və müştərək növ.	2 2
18. RNİ. Öyrədici inşa: "Qəhrəmanlar unudulmur" (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
19. İcbar növ.	3 3
20. İlk baxışda digər növlərə oxşayan məlum növ fellərin fərqləndirilməsi	3 3
21. Felin qrammatik məna növlərində olan fellərin cümlənin strukturuna təsiri.	1 1
22. Felin qrammatik məna növlərinə aid morfoloji təhlil.	2 2
23. RNİ. Əməli yazı: Xasiyyətnamə yazmaq.	1 2
24. Felin təsriflənən və təsriflənməyən formaları.	1 2
25. Felin zamanları haqqında. Keçmiş zaman. Qrammatik mənası (təsdiq və inkarda).	2 2
26. Felin indiki zamanı. Qrammatik mənası (təsdiq və inkarda).	1 1
27. Yoxlama imla.	2 2
28. Felin indiki zamanı. Qrammatik mənası (təsdiq və inkarda).	1 2
29. Felin gələcək zamanı. Qrammatik mənası (təsdiq və inkarı).	1 2
30. Felin zamanlarına aid qrammatik təhlil.	2 3
31. RNİ. Öyrədici ifadə.	2 2
32. Felin şəkilləri haqqında ümumi məlumat.	1 1
33. Felin əmr şəkli və onların şəxs sonluqları (təsdiq və inkarda şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi).	2 2
34. Felin xəbər şəkli və şəxs sonluqları (təsdiq və inkarda şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi).	2 3
35. Felin arzu şəkli və şəxs sonluqları (təsdiq və inkarda şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi).	2 2
36. Felin vacib şəkli və şəxs sonluqları (təsdiq və inkarda şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi).	2 2
37. Felin lazım şəkli və şəxs sonluqları (təsdiq və inkarda şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi).	1 1
38. İsə ədatının ixtisar formada felin xəbər, vacib, lazım şəkilləri ilə işlənməsi	1 1
39. RNİ. Öyrədici inşa: "Dostluq qırılmaz zəncirdir" (hazırlıq, icra, təhlil).	3 3
40. Felin şərt şəkli və şəxs sonluqları (təsdiq və inkarda şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi). Fel şəkillərinə aid çalışmalar.	1 1
41. Felə aid keçilənlərin təkrarı.	1 2
42. Felə aid keçilmişlərin test üsulu ilə yoxlanması.	1 1
43. Felin təsriflənməyən formaları. Məsdər və onun cümlədə rolu.	3 3

44. Feli sifətlər haqqında ümumi məlumat.	1	1
45. Feli sifət şəkilçiləri və onların digər şəkilçilərlə omonimliyi.	3	3
46. Feli sifətlərin fərdən düzəlmiş sifətlərdən fərqi.	1	2
47. Feli sifətlərin isim kimi işlənməsi və cümlədə rolu.	2	2
48. RNİ. Öyrədici inşa: "Qanlı 20 Yanvar faciəsi" (hazırlıq, icra və təhlil).	3	3
49. Feli bağlamalar haqqında.	1	2
50. Feli bağlama şəkilçiləri.	3	3
51. Feli bağlamalara aid morfoloji təhlil və onların cümlədə rolu.	2	2
52. Yoxlama imla.	2	2

VIII SINIF

Həftədə 5 s. və ya 6 s. il ərzində 170 s. və ya 204 s.

I YARIMİL

15 həftə, 75 s. və ya 90 s.

VI-VII SINİFLƏRDƏ KEÇİLMİŞLƏRİN TƏKRARI

1. İsim behsinin təkrarı.	1	1
2. İsmnin cümlədə rolu.	1	1
3. Sifət, say və əvəzliyin təkrarı.	1	1
4. Sifət, say və əvəzliyin cümlədə rolu.	1	1
5. Felin qrammatik mənə növləri və sadə şəkillərinin təkrarı.	1	1
6. Felin mürəkkəb şəkilləri və felin təsniflənməyən formalarının təkrarı.	1	1
7. Sintaksis. Söz birləşməsi.	1	1
8. Söz birləşməsinin quruluşca növləri.	1	1
9. Söz birləşməsi və söz. Söz birləşməsi və cümlə.	1	2
10. Əsas tərəflərinə görə söz birləşmələrinin növləri. İsmi birləşmələr və feli birləşmələr.	1	2
11. RNİ. Öyrədici inşa: "Ana dilim şirindir" (hazırlıq, icra, təhlil).	3	3
12. İsmi birləşmələr. Birinci növ təyini söz birləşmələri.	1	2
13. Birinci növ təyini söz birləşmələrində asılı tərəflərin müxtəlif nitq hissələri ilə ifadəsi.	1	2
14. İkinci növ təyini söz birləşmələri və onların cümlədə rolu.	2	2
15. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri və onların cümlədə rolu.	1	1
16. Təyini söz birləşmələrinin cümlədə rolu.	1	1
17. Qeyri-təyini ismi birləşmələr haqqında.	2	2
18. Feli birləşmələr haqqında.	1	2
19. Məsədlər birləşməsi və onların cümlədə rolu.	2	2
20. Feli sifət birləşməsi və onların cümlədə rolu.	2	2
21. Feli bağlama birləşməsi və onların cümlədə rolu.	2	2
22. Feli tərkiblər.	1	1
23. RNİ. Öyrədici inşa: "İnsanı əmək ucaldır" (hazırlıq, icra, təhlil).	3	3
24. Sintaktik əlaqələr haqqında ümumi məlumat.	1	1
25. Tabesizlik əlaqəsi, onun həmcins üzvlər, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında olması.	1	1
26. Təbəlilik əlaqəsi haqqında. Uzlaşma əlaqəsi.	1	2
27. İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma əlaqəsi.	1	2
28. İdarə əlaqəsi haqqında ümumi məlumat.	1	2
29. İkinci və üçüncü növ ismi və feli birləşmələrdə idarə əlaqəsi.	1	2
30. Yoxlama imla.	2	2

31. Söz birləşmələri və sintaktik əlaqələrə aid çalışmalar.	1	1
32. Uzlaşma və idarə əlaqələrinə aid çalışmalar.	1	1
33. Yanaşma əlaqəsi haqqında ümumi məlumat.	1	1
34. Yanaşma əlaqəsində asılı sözün müxtəlif nitq hissələri və feli sifətlə ifadəsinə aid çalışmalar.	1	1
35. Keçilənlərin testlərlə yoxlanması.	1	1
36. Cümlə haqqında ümumi məlumat.	1	1
37. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri.	1	1
38. Nəqli cümlə. Sintaktik təhlil.	1	1
39. RNİ. Öyrədici inşa: "Odlar yurdu" (hazırlıq, icra və təhlil).	2	3
40. Sual cümləsi və onun əmələgəlmə üsulları.	1	1
41. Bədii sual və onların sual cümlələrindən fərqi.	1	1
42. Əmr cümləsi və sintaktik təhlil.	1	1
43. Nida cümləsi və onun əmələgəlmə üsulları. Bədii nida.	1	1
44. Cümlənin quruluşca növləri.	1	1
45. RNİ. Əməli yazı.	1	1
46. Sadə cümlə. Cümlə üzvləri haqqında ümumi məlumat.	1	2
47. Baş üzvlər cümlənin qrammatik əsası kimi.	1	1
48. Mübtədanın ifadə vasitələri.	1	1
49. O, bu işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədalar və onlarda vergül.	1	2
50. O, bu ilə ifadə olunan mübtədalardan sonra vergülün işlənməsinə aid yoxlama imla.	2	2
51. Xəbər haqqında ümumi məlumat. Xəbərin ifadə vasitələri.	1	1
52. Xəbərin ifadə vasitələrinə aid sintaktik təhlil.	1	1
53. Fel (Felin müxtəlif növ və şəkilləri ilə ifadə olunan) xəbərlər və buna aid sintaktik təhlil.	1	2
54. RNİ. Öyrədici inşa: "Doğma Xəzərimi sevirəm" (hazırlıq, icra və təhlil).	3	3
55. İsmi xəbərlər və onlara aid sintaktik təhlil.	1	1
56. Xəbərin mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşıb-uzlaşmaması.	2	2
57. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri haqqında.	1	2
58. Yoxlama imla.	2	2
59. Keçilmişlərin təkrarı və test üsulu ilə yoxlanması.	1	2

IX SINIF

Həftədə 4 s. və ya 5 s. il ərzində 136 s. və ya 170 s.

I YARIMİL

15 həftə, 60 s. və ya 75 s.

VIII SINİFLƏDƏ KEÇİLMİŞLƏRİN TƏKRARI

1. İsmi və feli birləşmələrin təkrarı.	1	1
2. Sintaktik əlaqələrin təkrarı.	1	1
3. Cümlə üzvlərinin təkrarı.	1	1
4. Həmcins üzvlərinin təkrarı. Sintaktik təhlil.	1	1
5. Cümlənin şəxsə görə növləri.	2	2
6. Cümlənin şəxsə görə növlərinə aid çalışmalar.	1	1
7. Mürəkkəb cümlə haqqında ümumi məlumat.	1	1
8. RNİ. Öyrədici inşa: "Şəhidlər xiyabanı and yerimizdir" (hazırlıq, icra və təhlil).	3	3

9. Mürəkkəb cümlə haqqında.	2 2
10. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin müqayisəsi.	2 3
11. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin fərqləndirilməsinə aid çalışmalar. Cümlə təhlili.	1 2
12. RNİ. Əməli yazı	1 2

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

13. Tabesiz mürəkkəb cümlələr haqqında ümumi məlumat.	1 1
14. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bağlayan vasitələr.	1 2
15. Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr.	2 2
16. Bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında işlənen bağlayıcılar və çalışmaları.	2 2
17. RNİ. Yoxlama inşa: "Bir elmi öyrənmək istədikdə sən, çalış ki, hər şeyi kamil biləsən" (N. Gəncəvi). (hazırlıq, icra, təhlil)	3 3
18. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında məna əlaqələri haqqında.	1 1
19. Zaman əlaqəsi (eynizamanlılıq və ardıcılılıq) və buna aid cümlə təhlili.	2 3
20. Səbəb-nəticə əlaqəsi və buna aid çalışmaları.	1 2
21. Qarşılaşdırma əlaqəsi və buna aid çalışmaları.	1 1
22. Aydınlaşdırma əlaqəsi və buna aid çalışmaları.	1 2
23. Bövləndirmə əlaqəsi və buna aid çalışmaları.	1 2
24. Yoxlama imla.	2 2
25. Keçilmişlərin təkrarı.	1 1
26. Keçilmişlərin test üsulu ilə yoxlanması.	1 1
27. RNİ. Əməli yazı: Akt yazmaq.	1 1
28. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin həmcins xəbərlə sadə cümlələrlə müqayisəsi	1 2
29. Yoxlama imla.	2 2
30. Keçilənlərin təkrarı. Sintaktik təhlil.	2 2
31. Keçilənlərin test yolu ilə yoxlanması.	2 2
32. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələri bağlayan bəzi əvəzlilər və şəkilçilər haqqında.	1 2
33. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə əvəzliyin rolu.	1 2
34. Budaq cümlələrin növləri haqqında ümumi məlumat (cümlə üzvləri ilə müqayisəli şəkildə).	1 2
35. Mübtədə budaq cümləsi və onun əmələgəlmə üsulları.	2 2
36. Mübtədə budaq cümləsinə aid sintaktik təhlil.	1 2
37. RNİ. Yoxlama inşa: "Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz". (N. Gəncəvi)	3 3
38. Xəbər budaq cümləsi və onların əmələgəlmə üsulları.	2 3
39. Keçilmişlərin təkrarı.	1 2
40. Yoxlama imla.	2 2
41. Keçilmişlərin test üsulu ilə yoxlanması.	1 2

X SINIF

Həftədə 4 s. və ya 5 s. il ərzində 136 s. və ya 170 s.
I YARIMİL
15 həftə 60 s. və ya 75 s.

V-IX SINIFLƏRDƏ KEÇİLMİŞLƏRİN TƏKRARI

1. Fonetikaya aid keçilmişlərin təkrarı.	2 2
2. Fonetik təhlil	1 2
3. Morfologiyaya aid keçilmişlərin təkrarı	2 2
4. Morfoloji təhlil	1 2
5. Sintaksisə aid keçilmişlərin təkrarı	2 2
6. Sintaktik təhlil	1 2
7. V-IX sinifdə keçilmişlərin test üsulu ilə yoxlanması	1 1

DİL HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

1. Dil nədir?	2 2
2. RNİ. Öyrədici inşa: "Torpaq uğrunda ölən varsa, Vətəndir".	2 3
3. Dilin funksiyaları.	2 2
4. Yazı və onun mərhələləri.	2 3
5. Yoxlama imla.	2 2
6. Dilçilik və onun digər elmlər içərisində yeri.	2 3
7. Dilçiliyin sahələri haqqında ümumi məlumat.	2 3
8. RNİ. Öyrədici inşa: "Qarabağ düşmən tapdağında qalmayacaq (hazırlıq, icra, təhlil).	3 3
9. Azərbaycan dili analizi.	2 2
10. Türk dilləri ailəsi. Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsində yeri.	2 3
11. Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu	2 3
12. Dil və mədəniyyət	1 2
13. Dil və xalqın tarixi	1 2
14. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili. Son dövrlərdə Azərbaycan dilində baş verən başlıca dəyişikliklər.	2 2
15. Azərbaycan xalqının böyük şəxsiyyətləri ana dili haqqında.	1 1
16. RNİ. Öyrədici inşa: "El bilir ki, sən mənimsən" (S. Vurğun)	2 3

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QURULUŞU

1. Fonetika. Səs dil vahidi kimi. Fonem anlayışı.	1 1
2. Azərbaycan dilində vurğu. Heca vurğusunun sözün mənasına təsiri	2 2
3. İntonasiya. Düzgün ifadəli nitq intonasiyasına verilən əsas tələblər.	2 4.
4. İntonasiyanın əsas elementləri	1 2
5. Leksika və frazeologiya. Söz əsas dil vahidi kimi	1 2
6. Sözün mənaları.	2 3
7. Coxmənalılıq. Omonim, sinonim və antonim	2 3
8. Dilin lüğət tərkibində tarixi dəyişikliklər (arxaizmlər və neologizmlər)	1 2
9. Sözün mənşəyi (əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər).	2 3
10. Yoxlama imla	2 2
11. Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər (dialekt sözləri, terminlər, vulqar sözləri)	2 3

12. Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri (İdiomlar, frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və məsəllər, ibarələr)	3	3
13. Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı.	2	3
14. I yarımlin yekunu.	1	2

XI SİNİF

Həftədə 5 s. və ya 6 s. il ərzində 170 s. və ya 204 s.

I YARIMİL

15 həftə. 75 s. və ya 90 s.

X SİNİFDƏ KEÇİLMİŞLƏRİN TƏKRARI

1. Dil haqqında ümumi məlumat. Yazı. Dilliliyin şöbələri.	1	1
2. Türk dilləri ailəsi. Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu.	1	2
3. Dillilik sistemi. Fonem anlayışı	1	1
4. Dilin lüğət tərkibində tarixi dəyişikliklər.	1	2
5. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının əsas üsulları.	1	1
6. Nitq mədəniyyəti. Dil. nitq və nitq fəaliyyəti.	1	1
7. Nitq normaları. (Fonetik, leksik və qrammatik)	1	2
8. Mənim dövlət dilim (Dahilər Azərbaycan dili haqqında)	1	1
9. RNI. Öyrədici inşa: "Kitabsız bir ömrün nə mənası var?" (S. Vurğun) (hazırlıq, icra və təhlil)	3	3

DİLÇİLİK SİSTEMİ

1. İsim. İsimlərin quruluşca növləri, qrammatik və məna xüsusiyyətləri.	2	2
2. Xüsusi isim. söz birləşmələri və mürəkkəb adlar.	2	2
3. İsimlərin mənsubiyyətə görə dəyişməsi və hallanması.	2	3
4. RNI. Öyrədici inşa: "Mənim üçrəngli bayrağım" (hazırlıq, icra və təhlil)	3	3
5. İsimlərin cümlədə rolu. İsmi xəbər şəkilçiləri (Sintaktik təhlil).	2	3
6. Sifət. Sifətlərin məna və quruluşca növləri.	2	2
7. Sifətin dərəcələri və cümlədə rolu (Sintaktik təhlil)	1	2
8. Yoxlama imla.	2	2
9. Say. Sayın quruluşca və mənacə növləri.	2	2
10. Sayların cümlədə rolu (Sintaktik təhlil).	1	2
11. Sayların cümlədə rolu (Sintaktik təhlil).	2	2
12. Əvəzliliklərin cümlədə rolu. (Sintaktik təhlil)	2	3
13. RNI. Öyrədici inşa: "Çiçəklənən respublikam" (hazırlıq, icra və təhlil)	3	3
14. Fel. Fellərin quruluşca və qrammatik məna növləri.	2	3
15. Fellərin sadə və mürəkkəb şəkilləri.	2	2
16. Zərf və onun quruluşca növləri.	2	2
17. Fellərin təsriflənməyən formaları.	3	2
18. Zərflərin mənacə növləri və cümlədə rolu (Sintaktik təhlil)	2	2
19. RNI. Öyrədici inşa: "Neftimiz sərvətimizdir" (hazırlıq, icra və təhlil)	3	2
20. Köməkçi nitq hissələri. Qoşma və bağlayıcılar.	2	2
21. Ədat. Modal sözlər. Nida.	2	3
22. Söz birləşmələri. İsmi və feli birləşmələr. (Sintaktik təhlil)	3	2

23. Sintaktik əlaqələr və sadə cümlənin intonasiasiyaya görə növləri (sintaktik təhlil)	2	2
24. RNI. Öyrədici inşa: "Azərbaycan şəhərləri" (hazırlıq, icra və təhlil)	2	2
25. Cümlə üzvləri və onların ifadə vasitələri.	2	2
26. Həmcins üzvlər və onlarda şəkilçilərin ixtisarı. Həmcins üzvlərdə bağlayıcı və vergüldən istifadə.	2	3
27. Xitab. Ara sözləri. Xitab və ara sözlərdə vergüldən istifadə.	2	2
28. Mürəkkəb cümlə. Tabesiz mürəkkəb cümlələr və onlarda məna əlaqələri.	3	3
29. Yoxlama imla.	3	3
30. Tabeli mürəkkəb cümlələr. (Mübtədə, xəbər, tamamlıq və təyin cümlələri)	2	2
31. Zərflik. şərt və qarşılıq-güəşt budaq cümlələri.	3	2
	3	3

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN X SİNİFDƏ ƏDƏBİYYAT FƏNNİNDƏN PROQRAM MATERİALLARININ PLANLAŞDIRILMASI

*
Oxucularımıza məlumdur ki, jurnalımızın 2004-cü ilə aid 3-cü və 4-cü saylarında V-IX siniflərdə ədəbiyyat fənnindən proqram materiallarının təxmini planlaşdırılması dərc edilmişdir.

Yeni - 2005-2006-cı tədris ilində X sinifdə də ədəbiyyat fənni təzə proqramla keçiləcəkdir. Bu sinif üçün yeni proqram əsasında hazırlanan dərslik (müəllifləri N.Cəfərov, T.Kərimli, Z.Əsgərli, A.Bakıxanovadır) istifadəyə verilmişdir. Bu dərslik yazılarkən X sinifin proqramında müəyyən dəyişiklik edilmişdir. Bu, planlaşdırmada nəzərə alınmışdır.

Müəllimlər onlara təqdim olunan planlaşdırmaya yaradıcı yanaşa bilərlər.

Planlaşdırmanı dosent Soltan HÜSEYNOĞLU hazırlamışdır.

X SİNİF

(Cəmi: 102 saat; həftədə 3 saat)

I YARIMİL

44 saat

1. Giriş. Bədii ədəbiyyatın mahiyyəti. Ədəbiyyatşünaslıq.	1s.
2. Şifahi xalq ədəbiyyatının xüsusiyyətləri. Janrları: nəğmələr, mahnılar, bayatılar.	1s.
3. Şifahi ədəbiyyatın janrları: əfsanələr, rəvayətlər, lətifələr, nağıllar.	1s.

4. Şifahi ədəbiyyatın janrları: atalar sözü və məsəllər, tapmacalar, xalq tamaşaları və oyunlar. 1s.
5. Aşıq yaradıcılığı. Dastanlar. 1s.
6. Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı. Qaynaqları. 1s.
7. Qədim dövrün sonlarında ədəbiyyat. Qətran Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani. 1s.
8. "Dədə Qorqud" eposunun yaranma və təşəkkül tarixi. 1s.
9. "Dədə Qorqud" eposunun ideyası, bədii xüsusiyyətləri. 1s.
10. "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu"nun məzmunu. 1s.
11. "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu"nun məzmunu. 1s.
12. "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu"nun təhlili. 1s.
13. "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu"nun təhlili. Boyun ideyası. Qazan xan, Burla xatun surətləri. 1s.
14. "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu"nun təhlili. Uruz, Qaraca çoban surətləri. Düşmənlər obrazları. 1s.
15. Nizamının həyatı. 1s.
16. Nizamının lirikası. 1s.
17. Nizamının poema yaradıcılığı. 1s.
18. "İskəndərnamə" poemasının məzmunu. 1s.
19. "İskəndərnamə" poemasının məzmunu. 1s.
20. "İskəndərnamə" poemasının məzmunu. 1s.
21. "İskəndərnamə" poemasının təhlili. İskəndər və Nüşabə surətləri. 1s.
22. "İskəndərnamə" poemasının bədii xüsusiyyətləri. 1s.
23. Yoxlama inşa hazırlıq. 1s.
24. Yoxlama inşa. 1s.
25. Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatı. Anadilli poeziyanın güclənməsi. 1s.
26. Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatı. Anadilli poeziyanın XV-XVI əsrlərdə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatması. 1s.
27. Nəsiminin həyatı. 1s.
28. Nəsiminin yaradıcılığı. Sənətkarlığı. 1s.
29. Nəsiminin "Yanıram" qəzəlinin məzmunu. 1s.
30. Nəsiminin "Yanıram" qəzəlinin təhlili, ifadəli oxusu. 1s.
31. Nəsiminin "Mən mülki cahan..." qəzəlinin məzmunu. 1s.
32. Nəsiminin "Mən mülki cahan..." qəzəlinin təhlili, ifadəli oxusu. 1s.
33. Xətayinin həyatı. 1s.
34. Xətayinin yaradıcılığı. 1s.
35. Xətayinin "Ayrılr" qəzəlinin məzmunu və təhlili. 1s.
36. Xətayinin "Dəhnamə" məsnəvisinin məzmunu. 1s.
37. Xətayinin "Dəhnamə" məsnəvisinin məzmunu. 1s.
38. Xətayinin "Dəhnamə" məsnəvisinin məzmunu. 1s.
39. Xətayinin "Dəhnamə" məsnəvisinin təhlili. 1s.
40. M.Füzulinin həyatı. 1s.

41. M.Füzulinin yaradıcılığı. 1s.
42. Yoxlama inşa hazırlıq. 1s.
43. Yoxlama inşa. 1s.
44. Qazanılmış biliklərin testlərlə yoxlanılması. 1s.

II YARIMİL (58 saat)

1. M.Füzulinin "Əql yar olsaydı..." qəzəlinin məzmunu. 1s.
2. M.Füzulinin "Əql yar olsaydı..." qəzəlinin təhlili, ifadəli oxusu. 1s.
3. M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasının məzmunu. 1s.
4. M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasının məzmunu. 1s.
5. M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasının məzmunu. 1s.
6. M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasının təhlili. Əsərin ideyası, Məcnun və Leyli surətləri. 1s.
7. M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemadakı köməkçi surətlərin təhlili. Əsərin ideya xüsusiyyətləri. 1s.
8. Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı. XVII-XVIII əsrlərdə şifahi və yazılı ədəbiyyatın sürətli inkişafı. 1s.
9. XVII-XVIII əsrlərdə ədəbiyyatda realist meyillərin güclənməsi. 1s.
10. "Koroğlu" eposunun yaranması, ideyası, bədii xüsusiyyətləri. 1s.
11. "Keçəl Həməzənin Qıratı qaçırması" qolunun məzmunu. 1s.
12. "Keçəl Həməzənin Qıratı qaçırması" qolunun məzmunu. 1s.
13. "Keçəl Həməzənin Qıratı qaçırması" qolunun təhlili. Koroğlu surəti. Onun dəlilləri. 1s.
14. Qadın surətləri. Düşmənlər obrazları. 1s.
15. M.P.Vaqifin həyatı. 1s.
16. Vaqifin yaradıcılığı. 1s.
17. Vaqifin "Bəri bax" qoşmasının məzmunu və təhlili. 1s.
18. Vaqifin "Bax" qəzəlinin məzmunu. 1s.
19. Vaqifin "Bax" qəzəlinin təhlili, ifadəli oxusu. 1s.
20. Vaqifin "Görmədim" müxəmməsinin məzmunu. 1s.
21. Vaqifin "Görmədim" müxəmməsinin məzmunu. 1s.
22. Vaqifin "Görmədim" müxəmməsinin təhlili, ifadəli oxusu. 1s.
23. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Maarifçilik ideyalarının yayılması. 1s.
24. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. A.Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh. 1s.
25. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. İsmayıl bəy Qutqaşmlı, Xurşidbanu Natəvan, Nəcəf bəy Vəzirov. 1s.
26. Q.Zakirin həyatı. 1s.
27. Q.Zakirin yaradıcılığı. Sənətkarlığı. 1s.
28. Q.Zakirin "Gəlsin" qoşmasının məzmunu və təhlili. 1s.

29. Q.Zakirin "Xəbər alsan bu vilanın əhvalın" əsərinin məzmunu. Is.
30. Q.Zakirin "Xəbər alsan bu vilanın əhvalın" əsərinin təhlili, ifadəli oxusu. Is.
31. Yoxlama inşa. Is.
32. Yoxlama inşa. Is.
33. M.F.Axundzadənin həyatı. Is.
34. M.F.Axundzadənin yaradıcılığı. Is.
35. M.F.Axundzadənin "Hekayəti-müsyö Jordan..." komediyasının məzmunu. Is.
36. M.F.Axundzadənin "Hekayəti-müsyö Jordan..." komediyasının məzmunu. Is.
37. M.F.Axundzadənin "Hekayəti-müsyö Jordan..." komediyasının təhlili. Əsərin ideyası, Dərviş Məstəli şah, müsyö Jordan surətləri. Is.
38. M.F.Axundzadənin "Hekayəti-müsyö Jordan..." komediyasının təhlili. Qadın surətləri, Hatəmxan ağa, Şahbaz bəy surətləri. Əsərin bədii xüsusiyyətləri. Is.
39. M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povestinin məzmunu. Is.
40. M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povestinin məzmunu. Is.
41. M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povestinin təhlili. Əsərin ideyası, Şah Abbas surəti, onun saray adamları. Is.
42. M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povestinin təhlili. Yusif Sərrac surəti, əsərin bədii xüsusiyyətləri. Is.
43. S.Ə.Şirvaninin həyatı. Is.
44. S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığı: məhəbbət lirikası, ictimai-fəlsəfi lirikası. Is.
45. S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığı: əxlaqi-didaktik əsərləri, mənzum hekayələri, satiraları. Is.
46. S.Ə.Şirvaninin "Necə həmtay tutum hər büti-zibayə səni" qəzəlinin məzmunu. Is.
47. S.Ə.Şirvaninin "Necə həmtay tutum hər büti-zibayə səni" qəzəlinin məzmunu. Is.
48. S.Ə.Şirvaninin "Necə həmtay tutum hər büti-zibayə səni" qəzəlinin təhlili, ifadəli oxusu. Is.
49. Aşıq Ələsgərin həyatı. Is.
50. Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı. Sənətkarlığı. Is.
51. Aşıq Ələsgərin "Dağlar" ("Bir ay yarım nobahardan keçəndə") qoşmasının məzmunu. Is.
52. Aşıq Ələsgərin "Dağlar" ("Bir ay yarım nobahardan keçəndə") qoşmasının təhlili, ifadəli oxusu. Is.
53. Aşıq Ələsgərin "Görmədim" qoşmasının məzmunu, təhlili Is.
54. Yoxlama inşa. Is.

55. Yoxlama inşa. Is.
56. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi biliklərin ümumiləşdirilməsi. Is.
57. Qazanılmış biliklərin testlərlə yoxlanılması. Is.
58. Qazanılmış biliklərin testlərlə yoxlanılması. Is.

Orta məktəb müəllimlərinin bir qismi, təəssüf ki, fənn proqramı ilə planlaşdırmanı eyniləşdirirlər. Bu yanlış baxışın nəticəsidir ki, planlaşdırmalarda verilən inşa mövzuları proqramın tələbi kimi qiymətləndirilir. Bəzən inşa mövzuları proqramın ehtiyacı deyil, "proqramdan kənara çıxmaq olmaz" fikrini əsas tutaraq başqa mövzuların təbii qaydından imtina edirlər.

Aşağıda X siniflərdə istifadə edilməsi məsləhət bilinən inşa mövzuları verilmişdir. Lakin bu, müəllimlərin yaradıcılığını əllərindən almaq deyil; hər bir müəllim qarşıya qoyduğu məqsəddən, sinfin səviyyəsi və s. çıxış edərək, inşa mövzusu müəyyənləşdirməkdə sərbəstdir. Təki o, əsaslandırılmış olsun.

1. "Dədə Qorqud" qədim türklərin həyatını əks etdirən abidədir.
2. "Dədə Qorqud" dastanında Qazan xan surətinin təhlili.
3. "Dədə Qorqud" dastanlarındakı qadın surətlərinin təhlili.
4. Nizaminin "İskəndərnamə" poemasının təhlili.
5. N.Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poemasında İskəndər surətinin təhlili.
6. Nüşabə Nizaminin sevimli türk qadın qəhrəmanıdır.
7. M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasının təhlili.
8. M.Fizulinin "Leyli və Məcnun" poemasında Leyli və Məcnun zəmanələrinin ağıllı, mənəvi azadlığa can atan gəncləridir.
9. "Koroğlu" xalqımızın qəhrəmanlıq dastanıdır.
10. Koroğlu xalq içindən çıxan igid və haqq aşığıdır.
11. "Koroğlu" və "Dədə Qorqud" dastanlarındakı qadın surətlərinin müqayisəli təhlili.
12. Q.Zakir satiralarında dövrün eyiblərinin tənqidi.
13. M.F.Axundzadənin "Hekayəti-müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" əsərində avamlığın tənqidi.
14. M.F.Axundzadənin "Hekayəti-müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" əsərindəki Şahbaz bəy yeniliyə, inkişafa can atan gənclərin nümayəndəsi kimi.
15. M.F.Axundzadənin "Hekayəti-müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" əsərindəki qadın surətlərinin təhlili.
16. M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" əsərinin təhlili.
17. "Aldanmış kəvakib" əsərindəki Yusif Sərrac və Şah Abbas surətlərinin müqayisəli təhlili.

Baş redaktor əvəzi:

Vaqif ALKƏRƏMOV

Şöbə redaktorları:

Akif MƏMMƏDOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

Redaksiya heyəti:

Atəş ABDULLAYEV
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Bəşir ƏHMƏDOV
Tofiq HACIYEV
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV

Xeyrulla MƏMMƏDOV

Şamistan MİKAYILOV
Bəkir NƏBİYEV
Yusif SEYİDOV

Ünvanımız:

Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.
Telefonlar: 498-55-33, 493-06-09

Kağız formatı 70x108 1/16. Uçot nəşr vərəqi 4,5.
Şerti çap vərəqi 6,3. Sifariş 5752. Tiraj 1200.
Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191.
Lisənziya V 236.

«Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» jurnalı redaksiyasının
kompüterində yığılıb səhifələnmiş, «Azərbaycan» nəşriyyatının
mətbəəsində çap olunmuşdur.

Qiyməti 6000 manat
1 manat 20 qəpik

Indeks: 1012